

AZ EMLÉKEZÉSKULTÚRA PERSPEKTÍVÁI EURÓPÁBAN

– Konferenciakötet –

A Konrad-Adenauer-Stiftung
és az
Andrássy Egyetem
2013. április 25-én megrendezett
tudományos konferenciája

A Konrad-Adenauer-Stiftung Magyarországi Irodája
2013. szeptember

Az emlékezéskultúra perspektívái Európában

címmel a Konrad-Adenauer-Stiftung és az Andrássy Egyetem közös szervezésében 2013. április 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásait összefoglaló konferenciakötet.

Saját kiadás

Konrad-Adenauer-Stiftung Magyarországi Irodája
1015 Budapest
Batthyány u. 49.

Kiadók

Prof. Dr. Hendrik Hansen
Frank Spengler
Prof. Dr. Manfred Wilke

Előadók

Roland Jahn
Prof. Dr. Hendrik Hansen
Dr. Peter März
Prof. Dr. Manfred Wilke
Prof. Dr. Axel Klausmeier
Eötvös Péter

Szerkesztő

Bauer Bence

Fordította

Peer Klára
Néder-Polyák Katalin

Lektorálta

Hegedűs Hajnalka
Mércz András

Fotók

Szecsődi Balázs

Címlapfotó

© J. Hohmuth

Jelen kiadvány és annak minden része szerzői jogvédelem alatt áll. A Konrad-Adenauer-Stiftung beleegyezése nélkül történő felhasználása tilos, különös tekintettel a fénymásolásra, fordításra, mikrofilmesítésre és az elektronikus rendszerekbe történő mentésre, illetve elektronikus feldolgozásra.

© Konrad-Adenauer-Stiftung

ISBN 978-963-89918-1-2

www.kas.de/ungarn

Tartalomjegyzék

Előszó	5
A konferencia programja	8
Alkalmazkodás és ellenállás között. A diktatúrát megérteni, a demokráciát alakítani <i>Roland Jahn</i>	11
Gondolatok a nemzetiszocializmus és a kommunizmus összehasonlításáról <i>Prof. Dr. Hendrik Hansen</i>	20
Emlékezés a nemzetiszocializmusra Németországban <i>Dr. Peter März</i>	29
Ahogy 1989-ben minden elkezdődött... <i>Prof. Dr. Manfred Wilke</i>	40
A határ a német emlékezéskultúrában <i>Prof. Dr. Axel Klausmeier</i>	50
Emlékezéskultúra Magyarországon – emlékezés a kommunizmusra <i>Eötvös Péter</i>	61
A szerzők és kiadók jegyzéke	66

Előszó

A kommunizmus és a nemzetiszocializmus bűntetteire az európai államok elsősorban pusztán nemzeti szemszögből emlékeznek. A németek ilyenfajta szembenézése szinte kizárólag saját nemzetükre összpontosít, ami diplomáciai szempontból különösen a nemzetiszocializmus esetében érthető is; a franciák, a britek vagy éppen a magyarok nemzetiszocializmus iránti lelkesedésének hangsúlyozása olyannak tűnhetne Németországban, mintha a maguk által elkövetett bűnökről szeretnék elvonni a figyelmet. A nemzetiszocializmus tudományos megközelítése esetén ez azonban káros, mivel annak ellenére, hogy a mozgalom Németországból (és Ausztriából) indult el, az ideológia iránti lelkesedés nem korlátozódott erre a két országra; számos európai országban talált szimpatizánsokra.

Miközben a nemzetiszocializmus esetében az említett okok miatt a nemzetközpontúság még érthető, a kommunizmus esetében azonban már teljesen érthetetlen: a kommunizmust mind Németország keleti részének megszállási övezetében, mind Magyarországon erőszakkal valósította meg a Szovjetunió. A rendszer felépítéséből ugyan mindkét ország lakossága is kivette a részét – sőt, Németországból származik a rendszer ideológiai alapját képező marxizmus – az NDK és Magyarország 1945/49 utáni történelme azonban nem választható külön a Szovjetunió történelmétől.

Ráadásul a kommunizmussal való szembenézés Európában nem merül ki abban, hogy figyelembe vesszük ezt a „szovjet dimenziót” is. Sokkal inkább arról van szó ebben az esetben is – akárcsak a nemzetiszocializmus esetében –

hogy felmerül a kérdés, hogyan fordulhatott elő az, hogy egy szabad társadalom adottságai mellett ilyen nagy számban váltak emberek egy ideológia hívévé. Ezen a ponton meg kell említenünk azt a számos Nyugat-Európában élő értelmiségit, akik a 68-as mozgalom során a kelet-európai állapotokkal szimpatizáltak és a kommunizmus híveivé váltak.

Ugyanez igaz – még ha manapság ez kevéssé is ismert – a nemzetiszocializmusra: az európai értelmiségiek közül sokan csodálták a nemzetiszocializmust, legalábbis addig, amíg annak bukása nem vált előreláthatóvá.

Ebből következik, hogy a múlt ezen korszakaival európai szinten kell szembenézni, nem a nemzeti bűnösség relativizálása, hanem a történelem jobb megértése érdekében. 2013. április 25-én „Az emlékezőskultúra perspektívái Európában” címmel az effajta európai szembenézés előmozdítására szervezett konferenciát a Konrad-Adenauer-Stiftung Magyarországi Irodája Dr. Hendrik Hansen és Dr. Manfred Wilke professzor urakkal együttműködésben az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetemmel. Az ötlet, hogy egy ilyen rendezvényre szükség lenne, egy konferencián született meg, melyet 2012 júliusában Hans Kaiser volt miniszter szervezett Sopronban, amelynek közvetlen közelében a Páneurópai Piknik során 1989. augusztus 19-én NDK-s menekültek áttörték a magyar határt nyugat felé. Még ha azt akkor, 1989 augusztusában kevesen is sejtették, ezzel az eseménnyel jelképesen lehullott a vasfüggöny: 1989. szeptember elején Magyarország megnyitotta a határait, és attól kezdve minden NDK-s állampolgár szabadon utazhatott ki Magyarországról. A berlini fal leomlása ezeknek a kommunizmus összeomlásának európai dimenzióját megmutató eseményeknek a logikus következménye volt.

Jelen kötet „Az emlékezőskultúra perspektívái” elnevezésű konferencia válogatott előadásait tartalmazza, és a nemzetiszocializmus, valamint a kommunizmus bűneire való emlékezés német, magyar és európai perspektíváit mutatja be. A konferenciának helyszínt adó Andrassy Gyula Német Nyelvű Egyetem különös feladatának tekinti a hidépítést Németország, Ausztria és Magyarország, Nyugat- és Kelet-Európa között, hogy ezzel is elősegítse a múlttal való közös, európai szintű szembenézésről folytatott eszmecserét.

Ezúton is köszönettel tartozunk az Andrassy Gyula Német Nyelvű Egyetem és a Konrad-Adenauer-Stiftung munkatársainak, akik lelkesedésükkel és kitartó munkájukkal jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a konferencia sikerrel záruljon, és hogy a jelen kötet létrejöhesse. A többiek képviselőiben is ezúton szeretnénk köszönetet mondani Bauer Bencének, a Konrad-Adenauer-Stiftung Magyarországi Irodája munkatársának, Tim Kraskinak, professzor Hansen munkatársának az Andrassy Egyetemen, és Gaál Teklának, az Andrassy Gyula Német Nyelvű Egyetem Duna Intézet ügyvezetőjének a minden szempontból példaeértékű és kitűnő együttműködésért.

Budapest/Berlin,
2013. szeptember 22.

*Hendrik Hansen
Frank Spengler
Manfred Wilke*

AZ EMLÉKEZÉSKULTÚRA PERSPEKTÍVÁI EURÓPÁBAN

A Konrad-Adenauer-Stiftung
és az
Andrássy Egyetem
2013. április 25-én megrendezett
tudományos konferenciája

PROGRAM

10.00-10.15 | **Köszöntő**

Frank Spengler, Konrad-Adenauer-Stiftung Magyarországi Iroda
PD Dr. Hendrik Hansen, Andrássy Egyetem, Budapest
Prof. Dr. Manfred Wilke, a szociológiatevékenységek professzora,
Berlin

10.15-12.15 | **1. Szekció: A nemzetiszocializmus és a kommunizmus összehasonlítása a német és a magyar emlékezőskultú- rában**

Moderál: Prof. Dr. Manfred Wilke (a szociológiatevékenységek
professzora, Berlin)

Vitaindító előadás:

Prof. Dr. Hans-Joachim Veen (Az Ettersberg Alapítvány elnöke)
Dr. Ungváry Krisztián (történész, Budapest)
PD Dr. Hendrik Hansen (a politikatevékenységek professzora,
Andrássy Egyetem, Budapest)

Utána: tudományos vita

13.15-15.00 | **2. Szekció: Emlékezés a nemzetiszocializmusra és a fa- sizmusra**

Moderál: Hans Kaiser (volt miniszter)

Vitaindító előadás:

Dr. Peter März (Bajor Oktatási és Kulturális Minisztérium, München)

15.30-17.30 | 3. Szekció: Emlékezés a kommunizmusra

Moderál: PD Dr. Hendrik Hansen (a politikatudományok professzora, Andrassy Egyetem, Budapest)

Vitaindító előadás:

Prof. Dr. Axel Klausmeier (a Berlieni Fal Alapítvány igazgatója)

Eötvös Péter (a Kommunizmus Bűnei Munkacsoport vezetője, KDNP)

Prof. Dr. Manfred Wilke (a szociológiatudományok professzora, Berlin)

Utána: tudományos vita

18.00-20.00 | 4. Szekció: Politika és emlékezéskultúra

Moderál: Dr. Peter März (Bajor Oktatási és Kulturális Minisztérium, München)

Előadás: Roland Jahn (az NDK Államvédelmi Hatósága Levéltárának szövetségi biztosa): A diktatúra átélésének társadalomra kifejtett hatása.

Utána: pódiumbeszélgetés

Résztevők:

Prof. Dr. Horváth Attila (jogtörténeti tanszék professzora, ELTE/PPKE, Budapest)

PD Dr. Szabó Csaba (A Bécsi Collegium Hungaricum igazgatóhelyettese)

Roland Jahn

ALKALMAZKODÁS ÉS ELLENÁLLÁS KÖZÖTT. A DIKTATÚRÁT MEGÉRTENI, A DEMOKRÁCIÁT ALAKÍTANI

A szabadságot meg kell szerezni.

Voltak idők, amikor bátorság kellett ahhoz, hogy az ember más hasonlóan gondolkodókkal egy teremben merjen lenni, hogy kihasználja a gyülekezési szabadságot.

Igen, ezt gyakran elfelejtjük, mivel egy demokráciában annyira magától értetődő az a szabadság, hogy mindenki azt teheti, ami a jogában áll.

Ma arról szeretnék beszélni Önöknek, milyen volt az élet a második német diktatúrában, vagyis milyen volt az élet az NDK-ban. Az élet alkalmazkodás és ellenállás között.

Második lépésben pedig arra a kérdésre szeretnék rátérni, miért olyan fontos az igazságtalanság feldolgozása.

Majdnem harminc évig éltem egy olyan országban, ahol a polgárjogokat nem lehetett szabadon gyakorolni. A gyülekezési szabadságot, a véleménynyilvánítás szabadságát, a szabad utazási jogot, a sajtószabadságot – mindezt felülírta egyetlen párt akarata és annak a hatalom megtartására irányuló korlátozás nélküli törekvése.

A szabadságot meg kell szerezni.

Ez az NDK-ban nem volt olyan egyszerű, hiszen az élet diktatúrában folyt.

Az NDK egy olyan ország volt, ahol mindent ellenőrzés alatt tartottak. Igen, az egész népet bezárták egy fal mögé. Negyven éven keresztül megfosztották saját jogaitól, hogy a Német Szocialista Egységpárt, az NSZEP hatalmi törekvései megvalósulhassanak. Két generációnyi ember élte meg ezt az országot konkrét valóságként.

Hogyan volt lehetséges, hogy embereket ilyen sokáig tarthattak szabadságuktól megfosztva? Miért tudott a diktatúra ilyen sokáig működni?
És mit jelentett ez egészen konkrétan azoknak, akik a fal mögött a tényleges szocializmusban éltek?

Ez egy alkalmazkodás és ellenállás közötti élet volt.

Engedni vagy tiltakozni? Alkalmazkodni vagy ellenállni? Ezek voltak azok a kérdések, melyekkel közülünk sokaknak, köztük nekem is, szinte naponta kellett szembesülnünk az NDK-ban.

Emlékszem 1976 novemberére. Közgazdaságtant hallgattam a jénai Friedrich Schiller Egyetemen.

A „tudományos kommunizmus” elnevezésű szemináriumon bíráltam, hogy nem sokkal korábban Wolf Biermann dalszerzőt megfosztották állampolgárságától. Azt a Wolf Biermann, akinek bíráló szövegei nem tetszettek az NDK-nak.

Amikor a szemináriumon egészen nyíltan elmondtam a véleményemet, nem gondoltam, hogy az egyetemi szemináriumvezető az állambiztonsági szerv (a Stasi) egyik nem hivatalos munkatársa volt. Jelentést írt arról, amit elmondtam.

A következmény: Elindult ellenem egy hecckampány, amelyet NSZEP funkcionáriusok és az állambiztonság illetékesei vezettek. Az egyetem vezetése úgy döntött, hogy véleménynyilvánításom, a „tanulmányi fegyelem súlyos megszegése” miatt kizár az egyetemről.

Annak érdekében, hogy ez a lépés demokratikusan legitimnek tűnjön, szavazást tartottak a szemináriumi csoportban.

A szavazás előtti estén a szemináriumra járó barátaimmal egy kocsmában iszogattunk.

Sört ittunk és beszélgettünk. Megveregették a vállamat és azt mondták: „Roland, ne aggódj! Roland, kiállunk melletted!”

A következő napon, alig húsz órával később aztán megrendezték a szavazást. Az eredmény: 13:1 – ellenem. A tanulmányaim befejeződése megpecsételődőtt.

A szavazás után a diáktársaim egyenként odajöttek hozzám. „Roland, meg kell értened, a feleségem most várja a második gyerekünket. Nem kockáztathatok.” – mondta az egyik.

„Sajnálom, de az apám kiemelt pozícióban van. Nem veszélyeztethetem.” – mondta egy másik.

Magyarázatok. Kifogások. Mentségek.

Mindannyiukat megértettem, hiszen tudtam miről van szó. Éveken keresztül én is számos helyzetben alkalmazkodtam az NSZEP állam kívánalmaihoz. Én is a diktatúra mechanizmusának apró fogaskereke voltam.

„Álljatok készen – mindig készen” – a Thälmann úttörők kórusában én is így köszöntöttem a tanárokat az iskolában.

Emlékszem arra, ahogy nyolcadik osztályosként 1968. május 1-jén a Szabad Német Ifjúság (FDJ) kék ingében én is elmeneteltem a jénai NSZEP körzeti vezetőségének dísztribüne előtt.

Nem gondolkodtam azon, mi a jó és mi a rossz. Egyszerűen csak meneteltem a többiekkel. És ez így ment aztán tovább. A katonai alapszolgálat kötelező volt, így én is teljesítettem a tübingiai Rudolstadt készenléti rendőrségén. Ugyan nem szabad akaratomból, de teljesítettem.

Egy tipikus NDK-s gyerek életének állomásai, az előírt mederben.

Én is részese akartam lenni a dolgoknak, nem akartam, hogy kiközösítsenek. Boldog életet szerettem volna élni az iskolában és a családban.

Így aztán tekintettel voltam azokra az emberekre, akik kedvesek számomra az életben.

Például az édesapámra. A nép tulajdonában álló vállalatban, a VEB Carl Zeiss Jena-ban mérnökként részt vett az úrkamera kifejlesztésében, amellyel Siegmund Jähn, az ünnepezt NDK-s űrhajós a világűrbe repült.

Édesapám többször is hangsúlyozta, hogy nehézségei támadnának a gyárban, ha az iskolában – vagy később az egyetemen – ellenállást tanúsítanék.

Saját két kezével szerzett magának munkát, teremtett szakmai egzisztenciát anélkül, hogy belépett volna az NSZEP-be. Ezt én ugye nem veszélyeztethetem egy kis darab véleménynyilvánítási szabadságért. Hiszen végső soron nem másról van szó, mint az egész család boldogságáról.

Így hát olykor-olykor tartottam a számat ahelyett, hogy nyíltan megmondtam volna a véleményemet.

Alkalmazkodni vagy ellenállni. Szinte naponta kellett döntenem. Hiszen ellenszegülni, nemet mondani nem volt olyan egyszerű az NDK-ban. Nem lehetett előre látni, hogy az ellenállásnak milyen következményei lesznek. Milyen következményei saját magunk és a család számára.

Önkény, a családtagok meghurcoltatása, a félelem rendszere. Mindezt nem lehetett csak úgy figyelmen kívül hagyni. Még akkor sem, ha az ember fiatal és kicsit forrófejű is volt.

Alkalmakra, időnként kivételes eseményekre volt szükség ahhoz, hogy az ember megfeleljen a félelméről. Jürgen Fuchs író ezt a „gyávaság végének” nevezte. Az én gyávaságom akkor ért véget, amikor jénai barátom, Matthias Domasch 1981 áprilisában a Stasi fogságában életét veszítette egy kihallgatás során. Alig volt huszonhárom éves.

Matz, ahogy mindannyian hívtuk, halála egyszerre jelentett megfélemlítést és készletét. Az én félelem elleni eszközöm ettől kezdve a következő lett: nem megyek bele több hitvány kompromisszumba.

Elhatározásom megvalósításában segített az, hogy édesapám rokkantnyugdíjas lett abban az évben.

Ezért aztán bátrabb akciókba kezdtem. Véleményemet már nemcsak zárt ajtók mögött zajló beszélgetésekben fejtettem ki, hanem az utcán, nyilvános tüntetéseken.

1982. szeptemberben erre reagálva a Stasi kivont a forgalomból és letartóztattott. Az indok: egy kicsi lengyel papírzászló a biciklimen, a Szolidaritás lengyel szakszervezet nevével. A Stasi számára ez az „állami jelképek semmibevételét” jelentette. Ezt az állítólagos bűncselekményt követtem el az NDK büntető törvénykönyvének 222. paragrafusá szerint.

A magánzárkában töltött hónapok után az összeomlás szélén álltam. A Stasi kihallgató tiszték azzal fenyegettek, hogy a hároméves kislányomat pár évig nem látom.

Amikor aztán fényképeket mutattak róla, potyogtak a könnyeim. A Stasi kihallgatók ott ültek és vigyorogva szórakoztak.

Az a félelem pedig, hogy meghurcolják a családtagjaimat, beigazolódott. Mivel a fia nem hallgatta el a véleményét és ezért börtönbe zárták, apámtól elvették az életművét. A foci – az volt az élete.

Az utánpótlásrészleg vezetőjeként szívvel és szenvedéllyel dolgozott a Carl Zeiss Jena Futballklub felállításán. Számára ez pótolta azt a szertefoszlott álmot, hogy focista legyen, mely akkor foszlott szerte, amikor a II. világháborúban elvesztette az egyik lábát.

Miközben érdemei miatt valaha első számú tiszteletbeli taggá nevezték ki, a családtagok meghurcolása során könyörtelenül kidobták a futballklubból. Így

azért a törekvésemért, hogy szerezzek egy kicsinyke szabadságot, másoknak is fizetniük kellett.

Amikor ez tudatosult bennem, már a börtönben feltettem magamnak a kérdést, hogy a nyílt ellenállás-e a helyes út, hogy ér-e ennyit a véleménynyilvánítás szabadsága.

Szerencsém volt. A Keleten és Nyugaton szervezett nyilvános tüntetések idő előtti szabadon bocsátásomat eredményezték és új erőt adtak.

Nem tudom mi lett volna akkor, ha 22 hónapos büntetésemet rácsok mögött kellett volna letöltenem. Nem tudom lett volna-e erőm arra, hogy a továbbiakban kitörjek a félelem rendszeréből.

Akkor azonban, frissen szabadulva a börtönből, nyugati támogatással a hátam mögött, elég erősnek éreztem magam a folytatáshoz. Az ellenálláshoz. Ahhoz, hogy az utcára menjek a véleményemmel.

„Ekevasat a kardokból!” Ez szerepelt azokon a plakátokon, melyeket 1983-ban a független békecsoporthoz tartozó barátaimmal Jena utcáin hordoztunk végig. A békéért és leszerelésért folytatott tüntetés volt az, amely ellen tulajdonképpen senkinek nem lehetett ellenvetése. Az állambiztonságiak mégis széjjelverték benünket és szétépték a plakátjainkat. A nyilvánosan kifejtett független gondolatokat nem tűrték.

Röviddel ezt követően, 1983 júniusában a Stasi újra lecsapott. Ezúttal nem be-, hanem kizártak.

Valamilyen ürüggyel berendeltek a jénai Lakásügyi Hivatalba. Ott a jénai városi tanács elvtársai közölték velem, hogy azonnali hatállyal megvonják tőlem az NDK-s állampolgárságot, és kiutasítanak az országból.

Az elszállítás további részleteit ráhagyták a rendőrségre és az állambiztonság embereire.

Ingben és nadrágban, bilincsbe verve szállítottak a bajor határ menti Probstzella pályaudvarra.

Ebben a pillanatban számos gondolat keringett a fejemben:

Hiszen én nem is akarok elmenni!

Ezt egyszerűen nem tehetik meg velem! Mi lesz a szüleimmel?

A Stasi egy sereg munkatársa között arra voltam kíváncsi, miért dobnak ezek a férfiak engem úgy a vonatba, mint valami teherárut.

Miért visznek el engem ezek az emberek a hazámból akaratom ellenére. El a barátaimtól, el a családomtól.

Feltettem egy kérdést az engem őrző rendőrnek: Mit szólna ahhoz, ha ezt a fiával művelnék?

Választ nem kaptam, helyette még jobban megszorította a csuklóbilincsemet, én pedig már csak üvölteni tudtam.

Ezt a pillanatot sose felejttem el.
Két ember egy szélsőséges helyzetben.

Meg akartam tudni, hogyan gondolkodik az az ember, aki ezt teszi velem, és hogy képes-e még fiát szerető apaként érezni.

Az azonban, hogy az emberiségére akartam apellálni, csak még jobban megkeményítette. Bezárkózott. Abban a pillanatban nem akart szembesülni tettének felelősségével. Nem akarta, hogy gyengének lássam. Nem akart arra gondolni, hogy valakivel szemben igazságtalanságot követ el.

Mi mehetett végbe a fejében?
Miért cselekedett így?
Miért vett részt az egészben?

Kérdéseimre soha nem kaptam választ. Nem tudom, a rendőr hol lehet, éle még, emlékszik-e még erre a pillanatra.

Azt azonban tudom, hogy az ezen kérdésekhez tartozó válaszok számomra, és talán Önök számára is, ma, itt és most nagy jelentőséggel bírnak.

Részt venni vagy ellenszegülni? Alkalmazkodni vagy ellenállni? Ki, mikor, milyen helyzetben, hogyan dönt?

A szabadságot meg kell szerezni, különben soha nem jön el. De hogyan lehet ezt elérni, tekintettel az NSZEP és az állambiztonság mindenhatóságára?

A félelem – ez volt a diktatúra gittje. Az eszköz, amely összetartotta a diktatúrát.

A nagy tömeg alkalmazkodott az uralkodó politikai rendszer szabályaihoz. Ők a rendszer elviselőivé váltak.

Az NSZEP-nek szóló hűségnyilatkozatok ugyanolyan részei voltak a mindennapoknak, mint a fogmosás. Az iskolákban, az egyetemeken, az üzemekben.

Ez a helyzet – szokták mondani. Diplomamunkákat, doktori disszertációkat, sőt még az iskolai fogalmazásokat is az államtanács elnökének, Honeckernek az idézeteivel cifráztak.

Az embereknek az volt a képze, hogy ez elvárás.

Alkalmazkodni, noha az ember valójában ellenkező. A választásokon az egységes listán szereplő „Nemzeti Front” jelöltjeit bejelölni, noha nem is akarták volna megválasztani őket. Ezek aztán nem voltak szabad választások. Tiltakozni viszont szintén nem akart senki. A lényeg, hogy ne tűnjön fel az ember, mert az hátránnyal járhat.

Ugyanakkor az NDK-ban is szerezhettek maguknak az emberek egy kis darab szabadságot, anélkül, hogy túl magas árat fizettek volna érte. Hiszen az ellenkezés nem magába a létbe került, csak éppen a jólétbe, és gyakran még abba sem.

Az az egyetlen diáktársam, aki a kizárásomról szóló szemináriumi szavazáson kitartott mellettem, gond nélkül továbbtanulhatott és befejezhette tanulmányait. A saját magunknak feltett kérdés, hogy hogyan is viselkedtünk a diktatúrában, egy olyan kérdés, mely az értékrendre, a tisztességre és a lelkiismeretre irányul.

Ennek a múltnak a feldolgozása azt jelenti, hogy foglalkozunk a múlttal a jelenben, és ne tegyünk úgy, mintha mi sem történt volna. A felejtés vagy elfojtás nem oldja fel saját felelősségünket, bármilyen régmúltról is van szó.

Ezért fontos, hogy mindenki feltegye magának a megfelelő kérdéseket. Mindenkinek saját magának kell értékelnie, mikor mondott igent vagy nemet, mikor választotta az alkalmazkodást és mikor az ellenállást.

Hol van az a rendőr, aki rám tette a szorító csuklóbilincset? Hol vannak a diákok, akik az egyetemről való kizárásomat megpecsételték? Hol vannak a sportfunkcionáriusok, akik tönkretették apám életművét?

Engem nem kerestek meg, de közöttünk élnek, és ez jó is így. Örülök annak, hogy demokráciában, jogállamban élek, amely ezt lehetővé teszi.

A szabadság, jogállamiság és demokrácia mindenkire érvényes. Azokra is, akik megdöntötték a diktatúrát és azokra is, akik megalkudtak vele, valamint az önkényuralmi állam tetteseire is. Ez a jogállam előnye.

Mindenkinek egyformán megvan az esélye, hogy ha akar, szembenézzon saját felelősségével. Ezt azonban csak kevesen teszik meg.

Amit én tapasztalok, az sokszor a saját cselekedetek igazolása, és az NDK-s körülmények szépítése.

Az NDK-s múlt feldolgozása során mindeddig túl keveset foglalkoztak annak elemzésével, hogy hogyan viselkedtek az emberek a diktatúra kötelmei és játekterei között.

Pedig a saját múlt kritikus megvizsgálása, legyen szó a magánéletéről, a szakmai pályafutásról vagy akár a politikáról, mindenki számára esélyt jelenthet az akkori magatartás terhétől való megszabadulásra.

Hiányolom a beismeréseket. A funkcionáriusoknál és a rendszerrel együttműködőknél is. Hiányolom a felelősség beismerését és a kérdések feltevését a saját cselekedetekkel kapcsolatban.

Nem leszámolásról vagy megtorlásról van szó, hanem felvilágosításról. Arról, hogy megértsük, hogyan működnek a diktatúrák.

És arról is, hogy megértsük, miért kellett az embereknek annyi idő, hogy megszabaduljanak a félelemtől. Hogy miért kellett az embereknek annyi idő, hogy megszerezzék maguknak a szabadságot.

Pontosan ezért fontos, hogy használjuk az állambiztonsági aktákat. Az akták segítségével tudunk elindulni a megismerés útján, azok segítségével gondoskodhatunk a tisztázásról és azok alapján tudjuk megnevezni a felelősöket.

A múlttól, a jelenről és a jövőről folytatott párbeszédhez végső soron az átláthatóság és a feltárás jelentik a legjobb utat.

Az NDK Államvédelmi Hatósága Levéltárával demokráciánk egy egyedülálló intézményt hozott létre a második német diktatúra jogállami alapelvek mentén történő feldolgozásához.

Az NDK Államvédelmi Hatósága Levéltára 111 kilométernyi anyagot ölel fel. Minden egyes méter tízezer lapból áll. Ez az, ami majdnem negyven év NDK-s titkosszolgálati tevékenységéből látható módon fennmaradt.

Ezek az állambiztonsági minisztérium tevékenységét rögzítő akták tömegesen tartalmaznak dokumentumokat az emberi jogok megsértéséről. Ez a levéltár több mint egy szokványos levéltár. Ez a levéltár megfigyelt és elnyomott emberek millióinak emlékműve.

A polcokon megtalálható minden egyes akta egy olyan életet rejt, amelybe az állambiztonság beleavatkozott. Egy betolakodást valakinek az életrajzába, amely megfosztotta az illetőt attól, hogy saját maga rendelkezzen az életéről, és amely fájdalmat okozott. Mindezt azért, mert az a valaki nem akarta alárendelni magát az állami ideológiának, vagy azért, mert egyszerűen csak egy másik országba akart utazni.

A szkeptikusok úgy gondolták, hogy ezek az akták, amelyekben árulásról, megfigyelésről, fogságról és tönkretételről lehet olvasni, megmérgezik az alakuló új társadalmat.

Ez az 1989-es békés forradalomban a polgárok által kiharcolt gigantikus papírhegy az egyesült, demokratikus Németország tartozékává vált.

A Stasi-iratokra vonatkozó törvény példaértékű alapot teremtett az aktákba való betekintéshez. Egyrésztől védelmezi a személyiségi jogokat, másrésztől eleget tesz annak a kívánalomnak, hogy az állami cselekedetek átláthatóvá váljanak. Már több mint húsz éve jelenti a jól bevált alapot az állambiztonsági aktákhoz való hozzáféréshez.

Az aktákat számos módon használják. Mindenekelőtt azokat szolgálják ki, akiknek az életét az állambiztonság tevékenysége befolyásolta. Az aktákba való betekintés 1992 óta majdnem kétmillió embernek adott felvilágosítást saját sorsáról.

Az aktákban gyakran olvashatnak arról, hogyan manipulálta a Stasi az életüket, a sorsukat. Arról, hogy a sikertelen egyetemi felvételi mögött az állam célzott beavatkozása állt és nem a hiányos tudás. Arról, hogy a megtervezett szökési kísérlet nem a figyelmetlenség, hanem árulás miatt nem sikerült. Arról, hogy a szakmai előrehaladásban a folyamatos akadályoztatás egy megtervezett kirekesztés következménye volt.

Az akták azonban azt is dokumentálják, hogy az ellenőrzések és az elnyomás ellenére az emberek nem akarták, hogy megfosszák őket szabadság iránti vágyuktól, hogy úgy akartak élni, ahogyan az nekik tetszik. Megmutatják, hogy a gonoszság túlerejével szemben is voltak, akik meg tudták őrizni tisztességüket, lelkiismeretüket és civil kurázsiról tettek tanúbizonyságot.

A fő célon – az aktákba való személyes betekintésen kívül – a kutatók és a sajtó is használhatják az iratokat, hogy a nyilvánosságot felvilágosítsák az állambiztonság működéséről.

Az aktákhoz való hozzáférés ugyanakkor a köztisztviselők vagy kiemelt társadalmi pozícióban lévő személyek ellenőrzésére is lehetőséget ad.

Az akták segítségül szolgálnak nyugdíjjal és rehabilitációs eljárásokkal kapcsolatos ügyek tisztázására is. Akit a Stasi hátráltatott a szakmai előmenetelében, vagy aki börtönben ült, ezt sokszor csak az állambiztonsági iratokból tudja hivatalosan alátámasztani.

A titkosrendőrség aktáiból lehet részletesen megismerni, hogyan működött a Stasi. Az akták jelentik a legjobb biztosítékot arra, hogy ilyen jellegű diktatúra ne ismétlődhessen meg.

Annak felismerése, hogy milyen volt és hogyan működött a második német diktatúra, segít abban, hogyan alakítsuk a demokráciát.

Minél jobban megértjük a diktatúrát, annál jobban tudjuk alakítani a demokráciát.

Prof. Dr. Hendrik Hansen

GONDOLATOK A NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS A KOMMUNIZMUS ÖSSZEHASONLÍTÁSÁRÓL

Aki a kommunizmusról és a nemzetiszocializmusról akar vitázni Magyarországon, rendkívül érzékeny területre lép. Front húzó-dik nemcsak a balos és a jobbos tábor között, hanem az egyes táborokon belül is. A magyar állambiztonsági akták megnyitását a jelenleg kormányon lévő Fidesz-KDNP koalíció elutasította, van azonban számos olyan konzervatív politikus, aki szorgalmazná azok megnyitását.¹ Az összes politikai pártban vannak érintettek, akik védeni kívánják politikai karrierjüket, amelyet az állambiztonsági akták megnyitása veszélyeztetne, ugyanakkor a Horthy-rendszer és a nyilaskeresztesek megítélésekor egyértelműen megmutatkozik, hogy valójában egy alapvetőbb problémáról van szó, amely nem más, mint a magyar nemzet önmeghatározása. A kommunista és a nemzetiszocialista múlt megítélése egy társadalomban olyan fundamentális kérdéseket érint, mint a jogszerűség vagy annak hiánya, az igazságosság vagy igazságtalanság, a bűnösség vagy ártatlanság.

Egy nemzet önmeghatározása szempontjából ritkán mutatkozott meg a múlt feldolgozásának a fontossága olyan krisztálytisztán, mint a német történelmi vitában, melyet Friedrich Pohlmann találóan úgy aposztrofált, mint „az uralkodó

1 Különösen a KDNP „Kommunizmus Bűnei Munkacsoport” áll ki a kommunista múlt mélyrehatóbb feltárása mellett.

felfogásért folytatott értelmiségi háború Németországban”.² A manapság zajló magyar vita elkeseredettsége erre a korábbi, Németországban folytatott vitára emlékeztet, még ha Magyarországon azzal nem is összehasonlítható értelmiségi szinten zajlik. Ebben a vitában, akárcsak manapság, központi helyet foglal el a kommunizmus és a nemzetiszocializmus összehasonlíthatóságának kérdése, ezért a következőkben két, ezzel a kérdéssel kapcsolatos észrevételt taglalok. Először maga az összehasonlítás ellen felhozott aggályokra térek ki, hogy azokat eloszlassam; a továbbiakban pedig az összehasonlítás mélyebb értelmét boncolom. Ezek eredményeként meg kell mutatkoznia annak, hogy az összehasonlító elemzés nem azzal a szándékkal történik, hogy a két oldal rémtetteit állítsa szembe egymással, hanem hogy az ideológiákat hasonlítsa össze. Mindezt azzal a céllal, hogy megérthessük vonzerejük és keletkezésük szellemi okait.

I. GONDOLATOK A NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS A KOMMUNIZMUS ÖSSZEHAJONLÍTÁSÁRÓL

A nemzetiszocializmus és a kommunizmus összehasonlíthatóságának a kérdése alapvető változáson ment keresztül Németországban az elmúlt huszonöt évben. A történelmi vita vehemenciájára mai szemszögből nagyrészt már csak az akkori korszellem ad magyarázatot. A kommunista diktatúrák 1989-es békés forradalmak által előidézett bukása elemi változást hozott: a levéltárak megnyitásával a kommunista bűntettekről részletes információkat lehetett szerezni anélkül, hogy a bűntettekkel való szembesülésnél tekintettel kellett volna lenni az adott rezsimre. A vita eddigi utolsó legnagyobb fellángolására akkor került sor, amikor megjelent „A kommunizmus fekete könyve” (1998), amely mindenekelőtt amiatt keltett felháborodást, hogy a kiadó, Stéphane Courtois kapcsolatba hozta a marxista ideológiát és a kommunista diktatúra bűntetteit.³ Időközben azonban, mindenekelőtt nemzetközi szinten, széles körben elismerik a két ideológia nevében elkövetett bűntettek összehasonlításának szükségességét és értelmét⁴.

Annak ellenére, hogy ez az előrelépés megtörtént, a történelmi vita Németország politikai kultúrájában a mai napig érezteti hatását. Így például a szövetségi kormány legfrissebb jelentése arról, hogy hol tart az NSZEP-diktatúra feldolgozása, a következőket tartalmazza: „Mindenképpen figyelembe kell

2 Friedrich Pohlmann: A „történelmi vita” Németországban. Visszatekintő értékelés. Adásba került: SWR 2, 2007.01.23. (21 óra 03 perc), a kézirat interneten elérhető: <http://www.swr.de/swr2/programm/sendungen/essay/rueckschau/-/id=659832/nid=659832/did=1866116/1963ha9/index.html> (legutóbb meglekintve: 2013.08.03-án).

3 Ld. Stéphane Courtois: *Die Verbrechen des Kommunismus*, (Hrsg.): *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*, München / Zürich: Piper 1998, 11-43. o. A „kommunizmus fekete könyvéről” folyó német vita lényegesebb hozzászólásai megtalálhatók: Horst Möller (Hrsg.): *Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das „Schwarzbuch des Kommunismus”*, München / Zürich: Piper, 1999.

4 vö. pl. a „Totalitarian Movements and Political Religions” c. folyóiratban megjelent hozzászólásokat (2011 óta „Politics, Religion and Ideology”) valamint François Furet, Emilio Gentile és Roger Griffin munkáit

venni a nemzetiszocialista uralom és az NSZEP-diktatúra közötti különbségeket. Bármilyen, a múltbeli németországi diktatúrákkal kapcsolatos megemlékezésnél alapnak kell tekinteni, hogy sem a nemzetiszocialista büntetteket nem szabad viszonylagossá tenni, sem az NSZEP-diktatúra jogsértéseit nem szabad bagatellizálni”.⁵ Egy elfogulatlan (külföldi) olvasót ez a mondat biztosan meglep, hiszen az NSZEP és a nemzetiszocialisták által elkövetett jogsértések összehasonlításának egyébként sincs sok értelme: míg a nemzetiszocialista ideológia a nemzetiszocialista Németországból indult ki, az NSZEP állam csupán a Szovjetunió egy csatlós országa volt. Összehasonlításnak csak a csatlós államok között van értelme, vagy ha magukat az ideológiákat hasonlítjuk össze egymással – tehát a nemzetiszocialista Németországot a lenini és sztálini Szovjetunióval.

A szövetségi kormány jelentéséből idézett mondatot ezért egy másik gondolattal a háttérben is értelmezhetjük: nem arról van szó, hogy mi hasonlítható össze tudományos szempontból megalapozottan, és mi nem, hanem arról, hogy a politikai mozgatórugók szempontjából legitim vitáknak határokat szabjanak: a kommunizmus büntetteire való emlékezés nem szándékozik Auschwitz példátlanságát megkérdőjelezni. Németországban jó ok van arra, hogy ez a verdict különleges jelentőséggel bírjon, ha azonban már európai szinten nézzük, néhány, a kommunizmus alatt különösen szenvedő országban – mint például a balti államokban – már csak nehezen elfogadtatható. Világszinten pedig még kevésbé: Joachim Gauck arra mutatott rá, hogy azok a kínaiak vagy a kambodzsaiak, akik az országaikban elkövetett kommunista büntettek feldolgozásával foglalkoznak, a holokauszt példátlanságának tézisével nem igazán tudnak mit kezdeni.⁶

Ez a tézis igazából akkor válik helytállóvá, ha a kommunizmus és a nemzetiszocializmus olyan fajta összehasonlítására irányul, amelynek célja a nemzetiszocialista büntettek lekicsinylése. A politikatudománynak azonban más miatt van szüksége az összehasonlításra. Azért, hogy megértsük, milyen okok vezettek ezekhez a büntettekhez, és magyarázatot találjunk arra, hogyan történhetett, hogy olyan nagy számban váltak emberek teljes meggyőződésből a büntettek elkövetésének részeseivé. Az okok megértéséhez a kulcsot az ideológiák jelentik: Mind a nemzetiszocialista, mind a kommunista diktatúra egy zárt világképen alapult, mely elemeiben bírálta a liberális és kapitalista társadalmi berendezkedést, a világ valamennyi politikai és társadalmi problémáját egyetlen rosszra

5 A szövetségi kormány 2012.11.15-i jelentése az NSZEP irányította diktatúra feldolgozásának állapotáról (online: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2013/01/2013-01-09-bericht-aufarbeitung-sed-diktatur.html> (utoljára megtekintve 2013.08.03-án), 13. o.

6 Joachim Gauck: *Welche Erinnerungen braucht Europa? (Milyen emlékekre van szüksége Európának? – a ford.)* Düsseldorf: Robert Bosch Stiftung, 2006 (online: http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/downloads/Stiftungsvortrag_Gauck.pdf, (utoljára megtekintve 2013.08.03-án), 19. o.

vezette vissza, és a problémák megoldását mindig az ezért a rosszért felelős ellenség megsemmisítésében látta.⁷

Számos érvt sorakoztatnak fel ugyanakkor az ideológiák összehasonlítása és az ellen a feltevés ellen, hogy azok elemzése teszi lehetővé az adott diktatúra megértését. A vitában négy érvt játszik központi szerepet:

- A nemzetiszocializmusban és a kommunizmusban a terror más-más jelleget öltött: a kommunizmusban egyrészt önkényesebb volt, hiszen bárki válhatott a terror áldozatává. Másrészt a legtöbbit megpróbálhattak kiegyezni a rezsimmel, miközben egy zsidónak a Harmadik Birodalomban esélye sem volt arra, hogy megmeneküljön, ha a rendszerrel együttműködött is.⁸
- A kommunizmus intellektuális alapokon áll, míg a nemzetiszocializmus az előítéletek nyers felhalmozásán. Így különösen Hitler „Mein Kampf” könyve semmilyen szinten sem hasonlítható össze a marxizmus intellektuális szintjével.⁹
- A kommunista ideológia az emberek közötti kibékülést és a békés társadalmat tűzi ki célul, míg a nemzetiszocializmus a harcot és a háborút idealizálja. A kommunizmus célja, hogy az egész emberiség jólétben éljen, miközben a nemzetiszocializmus csak az árják jólétére törekszik, melyet a más fajok felett aratott győzelemben lát.¹⁰
- Az ideológia nem ad magyarázatot a bűntettek-re, amelyeket sokkal inkább az erőszak és a viszonyerőszak jellemezte történelmi kontextus alapján lehet értelmezni: „[...] ahol már csak az erőszaknak van szava, ott az az ideológiai indítékokat elhallgattatja.”¹¹

Ezek az érvt figyelmen kívül hagyják a két ideológia közötti strukturális párhuzamokat és azok jelentőségét a XX. századi totalitárius diktatúrák megértéséhez:

- Mindenekelőtt Sztálin uralma alatt az a tény, hogy kollaborálni lehetett a rendszerrel, keveset jelentett. A szovjet rezsim önkényeskedése, legalábbis

7 Az ideológiák összehasonlításához vö. Hendrik Hansen / Peter Kainz: *Radical Islamism and Totalitarian Ideology: a Comparison of Sayyid Qutb's Islamism with Marxism and National Socialism*, in: *Totalitarian Movements and Political Religions* 8. kötet (1), 2007, 55-76. o. (online: <http://www.tandfonline.com/toc/ftmp20/8/1>, utoljára megtekintve 2013.08.03-án), valamint: Frank-Lothar Kroll / Barbara Zehnpefnig (Hrsg.): *Ideologie und Verbrechen: Kommunismus und Nationalsozialismus im Vergleich*, München: Fink, 2013.

8 pl. Volker Knigge: „Die große Vereinfachung macht dumm.” Beszélgetés Joachim Kapperel, in Horst Möller (Hrsg.), a.a.O. (Fn. 3), 207-210. o., ez: 208. o.

9 Ez ellen, a többek között Brigitte Hamann, Hans Mommsen és Horst Möller által képviselt tézis ellen érvt Barbara Zehnpefnig: *Adolf Hitler: Mein Kampf. Studienkommentar*, München: Fink, 2011, 9 o.

10 vö. pl. Hannes Stein: *Gauck könnte den Holocaust-Konsens aufkündigen*, in: *Die Welt* 2012.03.12-i száma (online: <http://www.welt.de/kultur/history/artic-1e13906702/Gauck-koennte-den-Holocaust-Konsens-aufkueundigen.html>, utoljára megtekintve 2013.08.03-án).

11 Jörg Baberowski: *Moderne Zeiten? Einführende Bemerkungen*, in: (Hrsg.): *Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 10. o.

a terror tetőfokán, még nagyobb is volt, mint a nemzetiszocialista rezsimé, mivel kivétel nélkül mindenki számíthatott arra, hogy a párt látókörébe kerül. Ugyan nem egyetlen csoportot üldöztek olyan szisztematikusan, mint a nemzetiszocializmus alatt a zsidókat, de a rendszer ezáltal csak még kiszámíthatatlanabb volt.

- Az a vélekedés, hogy a marxizmus intellektuálisabb, mint a nemzetiszocializmus merő előítéleten alapul. Az igaz, hogy a marxizmus politikai és gazdasági elméletként jelenik meg, miközben Hitler a „Mein Kampf”-ban folyamatosan az értelmiségekkel szembeni megvetését hangoztatja. Csakhogy, mint arra Barbara Zehnpfennig határozottan rámutatott, éppen ennek az irománynak az alapján lehet egy átfogó és zárt világfelfogást rekonstruálni, amely logikai összefüggéseit tekintve semmiben sem marad el a marxizmusétól.¹²
- A harmadik érv tévedése abban áll, hogy a marxizmus saját maga által megfogalmazott törekvését hasonlítja össze a nemzetiszocializmus külső perspektívából történő megítélésével. A marxizmus azt állítja, hogy jót akar az emberiségnek, és ezalatt egy olyan állapotot ért, amelyben az egyén egyéniségének teljes feladásával aláveti magát a közösségnek.¹³ A maga részéről a nemzetiszocializmus is azt állítja, hogy jót akar az emberiségnek: Hitler a „Mein Kampf” második fejezetében kijelenti, hogy a zsidóság elleni harc az emberiség megmentését szolgálja.¹⁴ A zsidóság nem akar harcot; ugyanakkor a harc éppenséggel lételem. Harc nélkül nem lenne élet; ha az ember meg akarja őrizni az életet a földön, akkor fenn kell tartania a harcot.¹⁵ Az ő felfogásukban tehát a nemzetiszocialisták is azon vannak, hogy történelmi küldetesként megvédjék a jót a gonosszal szemben. Miközben a nemzetiszocializmus esetében nem kell különösképpen hangsúlyozni azt, hogy mennyire fontos kritikusan szemlélni ezt a felfogást, a marxizmus esetében állításukat újra és újra szó szerint veszik, mivel a kommunista ideál bőbeszédű leírásait nem szemlélik elég kritikusan. Ha közelebbről megvizsgáljuk a marxizmus radikális egyenlőségről szóló eszményét, kiderül, hogy az nem más, mint értelmiségellenes kollektívizmus.¹⁶ Az, hogy ez mennyiben jobb, mint a nemzetiszocialista „ideál” a fajok közti harcról, a legjobb esetben is ízlés kérdése.
- A negyedik érv azt bizonygatja, hogy az erőszak és a terror végső soron bizonyos történelmi összefüggésekben megjelenő politikai hatalom követ-

12 vö. Barbara Zehnpfennig, a.a.O. (Fn. 9), különösen a 242-248. o., és u.o.: Hitlers „Mein Kampf”. Eine Interpretation, München: Fink, 2000.

13 vö. (fókuszálva Karl Marx állítólagosan humanista ideálokkal teli korai írásaira): Hendrik Hansen: Karl Marx: Humanist oder Vordenker des Gulag? in: Karl Graf Ballestrem, Volker Gerhardt, Henning Ottmann és Martyn P. Thompson (Hrsg.): Politisches Denken – Jahrbuch 2002, Stuttgart/Weimar: Metzler, 2002, 152-174. o.

14 Adolf Hitler: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band, München: Zentralverlag der NSDAP (Franz Eher Nachf.) 1942/11, 69. o.

15 Id. u.o., 11. fejezet („Volk und Rasse”).

16 vö. kérdéstilalom a történelem kommunista végállapotában: Karl Marx: Ökonomisch-philosophische Manuskripte, Hamburg: Meiner, 2005, 98. o.

kezménye. Ennek jegyében Barberowski pl. a bolsevik erőszakot azon tapasztalatukból vezeti le, hogy „elszigeteltek voltak, állandóan ellenségekkel körülvéve és mindig a szakadék szélén”.¹⁷ Ugyanakkor, még ha az erőszak egy konkrét megnyilvánulását csak egy adott történelmi helyzet alapján lehet is megítélni, a helyzethez hozzátartozik a cselekvő ideológiai meggyőződése, amellyel az erőszakot igazolja. Az az erőszak, amelyet a bolsevikok tapasztaltak meg még az erőszakos túlkapásokat sem teszi érthetővé (hiszen nem logikai szükséglet erőszakra erőszakkal válaszolni), – nemhogy azon szándékukat, hogy szisztematikusan megsemmisítsék az osztályellenséget. Az erőszakra különféle módokon lehet reagálni, és a bolsevikok reakciójánál az ideológia központi szerepet játszott. A kommunizmus és ugyanígy a nemzetiszocializmus által elkövetett erőszak különlegessége éppen az, hogy nagy intellektuális erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy azt elkerülhetetlennek tüntessék fel, és hogy számos értelmiségi meg volt győződve arról, hogy az ellenség megsemmisítése elengedhetetlenül szükséges. Az az intellektuális okfejtés, amelyre hivatkozva a XX. századi totalitárius rendszerek a bűntetteiket elkövették, ad magyarázatot arra, hogy miért is jelentenek ezek a bűntettek a tudomány számára különös kihívást: A történelemből nyilvánvalóan kiderül, hogy az elmélkedés, az indokkeresés önmagában még nem elegendő egy társadalom számára ahhoz, hogy ilyen bűntetteket ne kövessen el.

Éppen ezért ahhoz, hogy a kommunista és a nemzetiszocialista bűntettek okait megértsük, szükséges az ideológiák felé fordulnunk és azok érvelési rendszerét összehasonlítani, hogy ezt követően foglalkozni tudjunk azzal a kérdéssel, mit bírálnak a szabad, demokratikus jogállami berendezkedésen, és miért tudtak olyan sokakat magukhoz vonzani.

II. AZ IDEOLÓGIA JELENTŐSÉGE

Már különféleképpen megállapítottuk azt, hogy a két ideológia hasonló érvelési rendszert tudhat magáénak. Lenyűgöző világossággal fogalmazza meg Jonathan Littel „Jóakaratók” című regényében ezt a hasonlóságot. Littel regényében az ostromgyűrűbe zárt Sztálingrádban Prawin, a foglyul ejtett szovjet politikai tiszt, és Dr. Max Aue, SS-tiszt beszélgetnek egymással. Tulajdonképpen Aue feladata, hogy kihallgassa Prawint. Ehelyett azonban egy rendkívül érdekes párbeszéd alakul ki közöttük a kommunizmus és a nemzetiszocializmus közötti hasonlóságokról és különbségekről. A politikai tiszt a következő szavakkal jellemzi a két ideológia közös vonásait:

„...világnézeteinkben mégis van valami alapvetően közös: lényegében mindketőnké determinista; nálatok a determinizmus ugyan rasszista indíttatású, nálunk pedig gazdasági, de mégiscsak mindkettő determinizmus. Mindketten úgy gondoljuk, hogy az ember nem szabadon választja meg a sorsát, hanem azt a

17 Jörg Barberowski: *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*, München: Beck, 2012.

természet vagy a történelem szabja meg. És mindketten azt a következtetést vonjuk le ebből, hogy objektív ellenségek vannak, hogy megengedett bizonyos embercsoportokat kiiktatni és ezt meg is kell tenni, nem az alapján, amit tesznek vagy akár gondolnak, hanem az alapján, amik. Ebből a szempontból csak a csoportok definíciójában különbözünk: számotokra a csoport tagjai a zsidók, a cigányok, a lengyelek és, ha nem tévedek, az értelmi fogyatékosok; számunkra a kulákok, a burzsoák és azok, akik a párttól elfordulnak. Alapvetően ugyanarról van szó; mindketten elutasítjuk a kapitalisták homo oeconomicus-át, – az egoista, individualista embert, aki a szabadság illúziójának a foglya – és helyette a homo fabert hirdetjük: aki, ha angolul akarnánk mondani, nem self-made man, hanem made man. Inkább azt az embert, akit meg kell csinálni, mivel a kommunista embert még meg kell teremteni és ki kell nevelni, pont úgy, mint a ti tökéletes nemzetiszocialistákat. És ez, a még megteremtésre váró ember igazolja a könyörtelen likvidálását mindazoknak, akik nem nevelhetők, igazolja tehát az NKVD és a Gestapo tevékenységét, akik a társadalmi ügyek kertészei, akik a gyomot kiirtják és a haszonnövénynek táptalajt adnak.”¹⁸

A fenti idézetben az a figyelemreméltó, hogy a nemzetiszocializmusnak és a kommunizmusnak a szabadelvű, demokratikus jogállam felett gyakorolt közös bírálatát hangsúlyozza: Mindkét ideológia a liberális szabadságfelfogást támadja, melynek értelmében a jog szabta határokon belül a polgárok szabadon követhetik egyéni céljaikat. A klasszikus liberalizmus szerint a jogállamnak ez a formális értelmezése lehetővé teszi a polgárok számára céljaik megvalósítását anélkül, hogy alávetnék magukat a jóról alkotott közösségi elképzelésnek. A jogállam ezen értelmezésében ugyanakkor problémás feszültség alakul ki a szabadság és annak korlátai között, amely onnan ered, hogy a polgárok – másként mint pl. Platón és Arisztotelész antik politikájában – a jogot csak mint szabadságuk korlátját fogják fel, és nem mint olyan valamit, amelyet önmagáért kell tisztelni.¹⁹ Ezen a ponton lendül támadásba mind a nemzetiszocializmus, mind a marxizmus-leninizmus, és a liberális államban a jogot a csoportegoizmus kifejezéseként leplezik le:

- Marxista szemszögből a jog és az állami intézmények kizárólag az uralkodó osztály érdekeit szolgálják. A jog védelmezi a kapitalisták szabadságát és tulajdonát, és ezzel megteremti a proletariátus kizsákmányolásának intézményi előfeltételét. A jogállamban a polgárok formális egyenlősége így kizárólag a kapitalistáknak használ, ennek megfelelően a valóságban az erősebbik joga érvényesül.²⁰ A hatalmi viszonyok csak akkor szűnnek meg, ha a forradalom során a magántulajdonú termelőeszközök köztulajdonba kerülnek át, és a diktatúrán belüli egyenlőséget erőteljes kényszerrel megvalósítják.
- Hitler számára ugyanakkor a jogállam és az egyenlő jogok eszméje mind olyan elképzelés, amellyel a zsidók álltak elő. A jogállamot nem a velejáró

¹⁸ Jonathan Littell: *Die Wohlgesinnten*, Berlin: Berlin Verlag, 2008, 553. o.

¹⁹ Erről bővebben: Peter Kainz: *Unbegrenzte Möglichkeiten? Probleme und Aporien des Individualismus*, Baden-Baden: Nomos, 2012.

²⁰ v.ö. pl. Karl Marx: *Zur Judenfrage*, in: *MEW 1. kötet*, 347-377. o., ez: 363-366.

egyenlőtlenség miatt bírálja, hanem fordítva, az egalitarizmusa miatt. Szerinte a mindenkinek járó egyenlő jogok elve a zsidók eszköze, akik ezzel akarnak bomlasztó céllal az árják közé beépülni és a fajok közötti harcot megszüntetni. A jogállam eszméjét Hitler is egyetlen csoport – az ő esetében: a zsidók – egoizmusára és materializmusára vezeti vissza, ő azonban azt az árják példaértékű idealizmusával és áldozatkészségével állítja szembe.²¹ Míg Marxnál a jogállam a proletariátus elleni küzdelemben a kapitalisták fegyvereként jelenik meg, addig az Hitlernél az árják ellen folytatott faji harcban a zsidók fegyvere.

Az eszme, amelyet Marx a szabadelvű, demokratikus jogállammal állít szembe az emberek közösségi termelőtevékenységben megnyilvánuló önmegvalósítása, mely során nincs szükség az egyén korlátainak jog általi meghatározására, mivel az individualizmus megszűnik. Hitler számára ugyanakkor a jogállam elenpólusa a nyílt harc, amely a fajok magasabb szintre fejlődéséhez vezet: a jogállam ebből a szempontból nem az erősebbik jogának biztosítását szolgálja, hanem az erősebbik legyőzését. Mind Marx, mind Hitler olyannak állítja be a jogállamot, mint ami a szabadságtól való megfosztottság forrása, és magát egy valódi szabadság szószólójának tünteti fel, amely szabadság csak a hatalmi viszonyok leküzdését követően a kommunista kollektívában, illetve a természetes hatalmi viszonyok helyreállítását követően a nyílt harcban valósítható meg. Ezt a fajta szabadságot azonban mindketten kollektív és nem egyéni szabadságként értelmezik.

Ez az értelmezés rávilágít arra, hogy kétségkívül egyet lehet érteni Samuel Eisenstadt kijelentésével, mely szerint mindkét ideológia esetében a „modern kor sötét oldaláról” van szó.²² A marxizmus és a nemzetiszocializmus nem a szabadság ellenségeként lépnek fel, hanem – állításuk szerint – mint egy szabad társadalmi eszme megvalósítói, eközben ugyanakkor a szabadság és a jog közötti viszonyt nem egymást kiegészítő, hanem egymással ellentétes viszonynak értelmezik.

Az ideológiák huszadik századi sikere nemcsak a jogállami és demokratikus társadalmak hibás működésére vezethető vissza, mint az például a weimari köztársaságban megnyilvánult, hanem a szabadelvű társadalmi berendezkedés megindoklásának alapvető problémáira. Való igaz, hogy a szabadság és az egyenlőség között feszültség húzódik, amely során a politikai folyamatban a gazdasági szabadság fenyegetheti a polgárok közötti egyenlőséget és fordítva, a nagyobb egyenlőség iránti igény veszélybe sodorhatja a szabadságot. Az egyenlőség, illetve az egyenlőtlenség radikális követelése megfelel a két ideológia álláspontjának.

21 Hitler, *Id. fent* (Fn. 14), 325-338. o.

22 Samuel N. Eisenstadt: *The Resurgence of Religious Movements in Processes of Globalisation – Beyond End of History or Clash of Civilisations*, in: *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, 2. kötet (1), 2000, 4-15. o.; online: www.unesco.org/shs/ijms/vol2/issue1/art1 (utoljára megtekintve 2013.08.10-én).

Ezen ideológiák vonzereje abban áll, hogy a liberális társadalom leleplezését, mint a csoportegoizmus kifejeződését összekapcsolják egy ez alól való megszabadítás ígéretével. A marxizmus a megszabadítást a radikális egyenlőség megvalósításával akarja elérni, amely lehetővé teszi, hogy az ember leküzdje elszigeteltségét; a nemzetiszocializmusban ezzel szemben a megszabadítás az erősebb érvényesülését lehetővé tevő harc következménye. A vonzeró azzal fokozódik, hogy a megszabadítás ezen formái a transzcendens vallási felfogással szemben azzal az előnnyel rendelkeznek, hogy nincs szükségük az egyén szellemi-erkölcsi erőfeszítésére, hanem elérhetőek az ellenség következetes megsemmisítésével: az ideológia híve mindig a „jók” oldalán tudhatja magát, akik fő feladata az emberiség megmentése a „gonosztól”.

A marxista és nemzetiszocialista ideológiák ilyen összehasonlító vizsgálata, amelyet a mai előadásban csak érinteni tudtam, azt a célt tűzi ki, hogy megérthessük hogyan alakulhattak ki ezek az ideológiák a klasszikus liberalizmus alapvető bírálatából, és hogy ez a bírálat hogyan ad táptalajt intellektuális vonzerejük számára. Egy ilyen megközelítés lehetővé teszi a szabadság és a jogállam kérdésének újbóli felvetését. A büntettekre való emlékezés ezáltal ösztönzés azzal a gondolkodásmóddal való szembenézésre, amely ezeket a büntetteket előidézte, valamint a liberális társadalmi rend szellemi alapjaival való aktív szembenézésre. Az emlékezés így módon a jelenre és a jövőre irányul, így lehetővé teszi a kommunista és nemzetiszocialista mintákat követő, a jogállammal szembeni új fenyegetések felismerését és megértését.

Ez egy olyan feladat, amely Európa valamennyi államát egyforma módon érinti, és egyben nagy lehetőséget is rejt magában. Miközben Európa közös valutával történő egységesítése nem tűnik túl egyszerű próbálkozásnak, a totalitárius ideológiákkal való szembenézés igazi alapot teremthet egy szabadelvű Európa számára: majdnem mindegyik európai állam szenvedett az ezen két ideológia nevében elkövetett büntettektől, és majdnem minden európai államban nagy volt a lelkesedés mindkét ideológia iránt. Európai dimenziójú feladat lenne a liberális jogállam megalapozottságának vizsgálata az azt alapjaiban támadó totalitárius ideológiák fényében.

Dr. Peter März

EMLÉKEZÉS A NEMZETISZOCIALIZMUSRA NÉMETORSZÁGBAN

UTAK, TÉMÁK, NÉZETEK, ESZKÖZTÁR
A HÁBORÚ UTÁNI NÉMETORSZÁGBAN NAPJAINKIG

Előadásomat két, arra a formális antropológiai kérdésre adott kijelentéssel szeretném kezdeni, hogy miért is foglalkozunk a történelemmel, tehát a múlt ábrázoló, rendszerező és kritikus vizsgálatával. Leopold von Ranke, a modern történettudomány atyja, legalábbis ami a német nyelvterületet illeti, röviden és tömören úgy fogalmazott, hogy a történettudomány célja „megmutatni, milyen is volt a múlt”.¹ Ehhez kapcsolódik az objektív szemlélet tényleges vagy vélt igénye, amely éppen a XX. század sokat emlegetett civilizációs törései miatt szó szerint megkérdőjeleződik. Ezzel szembe helyezkedik Johan Huizinga holland történész megállapítása, aki tudósként elsősorban a késő középkor sokszínűségével foglalkozott,² ugyanakkor a harmincas és korai negyvenes években tiltakozott a nemzetiszocialisták által diktált történelemszemlélet eluralkodása ellen. Huizinga nem élte meg a felszabadulást, 1945 februárjában halt meg, elsősorban az

1 v.ö. Justus Hashagen: *Allgemeine Einleitung*, in: Leopold von Ranke: *Weltgeschichte*, 1/2 kötet, Hamburg o.J., eredeti előfordulás: Ranke, *Vorrede zu „Die Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494-1514“*, 8.o.

2 v.ö. Johan Huizinga: *Herbst des Mittelalters*, Stuttgart: A. Kröner, 2006.

éhítség áldozataként. Huizinga értelmezésében a történelem egy forma, egy módozat, ahogyan egy civilizáció saját magát számadást ad. A „számadás” fogalma mindenképpen tartalmazza azt az erkölcsi vagy – ahogyan a politikatudósok fogalmaznának – normatív komponenst, amely szerint nem az a lényeg, hogy a múltat konkretizáljuk, hanem az, hogy értékítéletet hozunk róla. És ugyan melyik múlt esetében lenne erre nagyobb szükség, mint épp a XX. század totalitárius rendszerei esetében?

I. NEMZETISZOCIALIZMUS, NEM FASIZMUS

Ha mai szemmel tekintünk vissza, akkor, amikor az 1933 és 1945 közötti évek Németországról beszélünk, mindenképpen a „nemzetiszocializmus” fogalmát kell használnunk, a „fasizmus” tágabb fogalmát pedig csak másodlagosan alkalmaznunk:

- egyrészt azért, hogy a két világháború közötti időszak Olaszországból kiinduló, további jobboldali diktatúráitól megkülönböztessük,
- másrészt tekintettel a szovjetek és őket követően az NDK-s diktatúra módszeresen manipulatív fogalomhasználatára. Módszeresen manipulatív, mivel a „fasizmus” fogalmának használata kettős célt szolgált: egyrészt, hogy a „szocialista” megjelölést kitöröljék a fogalomtárból, másrészt, hogy a hidegháború valódi ideológiai ellenségét, a polgári társadalmat, azaz a magántulajdonon alapuló piacgazdasági berendezkedést és a többpárti demokráciát beszenyeyezzék, és azt a nemzetiszocialista diktatúra folytatásaként állítsák be.

Ez a szisztematikus szándék ugyanakkor a régi NSZK sok, úgynevezett hatvannyolcasára is igaz volt, akik – minden elismeréssel a felvilágosító törekvéseik iránt – ily módon behunyták szemüket a rasszizmuson alapuló antiszemizmus és azzal együtt a holokauszt előtt, illetve módszeresen bagatellizálták ezeket a bűntetteket.³

II. TEMATIKUS UTAK A PUBLICISZTIKÁBAN ÉS A TUDOMÁNYBAN

A mai Németországban a „nemzetiszocializmusra való emlékezés” elsősorban az ötvenes évek elejétől kezdődő sokrétű tudományos kutatás eredménye, amelylyel akkoriban a régi NSZK-ban „kortörténetként” éppén újonnan kezdtek el foglalkozni. Nincs most mód arra, hogy egyesével vizsgáljuk meg, hogyan változtak a feltett kérdések, a megközelítési módok, a perspektívák és az értelmezések azóta, tehát az elmúlt bő hatvan évben. Így egészen röviden a következők mondhatók el:

3 v.ö. sokak példájaként Nicolas Berg hivatkozását: *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen, 2003, 441. o., utalva Reinhard Kühnl: *Faschismustheorien* c. könyvére. *Texte zur Faschismuskonversation*, 2 kötet, Hamburg, 1979, 2. kötet, 210. o., idézet: „Az európai zsidók meggyilkolását nem lehet példa nélkül álló egyedi jelenségnek tekinteni – ez téves megítéléshez vezetne. Az uralom végsőkig menő, egészen a tömeggyilkosságig terjedő brutalitása a fasiszta rendszer általános jellemzője volt. Más módszerekkel nem is lehetett volna elérni egy ilyen erős és jól szervezett munkásmozgalom szétverését, és egy ilyen gigantikus expanziós és fosztogató program elindítását.”

Eleinte a végét járó weimari köztársaság hatalomvesztési fokozatai álltak a figyelem középpontjában, úgy, mint a náci előretörése a náci diktatúra megszállásakor,⁴ amellyel kapcsolatban meg kell említeni Karl Dietrich Bracher jelentős munkásságát. Továbbá a náci külpolitika kicsúcsosodására összpontosítottak, amely a revizionistának tűnő jellegből egy imperialista, az Urálig terjedő, gyarmati státusszal rendelkező német keleti birodalmat tűzött ki célul. Erről már a hatvanas években írt Andreas Hillgruber⁵ bővebben.

Ezzel párhuzamosan zajlott egy magyarázó folyamat, mindenekelőtt az úgynevezett „tábornoki emlékiratok” publikálásával, amelyek közül a legjelentősebb Manstein vezértábornagy „Elveszett győzelmek” című könyve.⁶ Éppen az ilyen, a könyvpiacra, a képes újságokban, de még a bíróságon is megjelenő magyarázatok ellenpólusaként jelent meg a „kortanú” figurája, mint azt Martin Sabrow⁷ az elmúlt években vizsgálta. Az elsődlegesen áldozat mivoltú és nem politikai, adminisztratív vagy katonai szerepet betöltő kortanú rendeltetése az volt, hogy a bíróságon, illetve a társadalmi diskurzusban a korábban parancsot osztogató magasrangúak mítoszait szétesztesse. Ez a folyamat már korán, a negyvenes évek végén elkezdődött, amikor a megsemmisítő táborok túlélői meséltek szenvedéseikről és mutatták meg maradandó testi sérüléseiket, egészen a hatvanas évek elején megrendezett Auschwitz perig.

A szemléletváltás végül az 1979-ben az NSZK-ban vetített „Holokauszt” című tévésorozat bemutatásával történt meg, először a közvéleményben, majd sokszoros lemaradással a tudományt is elérte. A nyugatnémet társadalom számára nehéz volt felfogni, hogy a második világháború alatt hatmillió zsidó meggyilkolásáért a németek a felelősek, noha maga a rémtett széles körben ismert volt vagy az lehetett, hiszen azt már például Kurt Schumacher korábbi SPD elnök és ellenzéki vezető is nyíltan szónokolta 1949-ben az első kormánynyilatkozatról szóló vitában.⁸ Ezenkívül Rudolf Höß, az auschwitzi koncentrációs tábor korábbi parancsnoka, tanúként már 1946 áprilisában rávilágított a megsemmisítő táborban zajló rémségek méretére.

4 Karl Dietrich Bracher: *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie.* Villingen / Schwarzwald: Athenaum Verlag, 1971, u.ő.: *Stufen der Machtergreifung, TB-Ausgabe, Frankfurt/Main, Berlin, Wien, 1974.*

5 Andreas Hillgruber: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940-1941, 1. kiadás, München, 1965.*

6 Erich v. Manstein: *Verlorene Siege, Bonn, 1955.*

7 Martin Sabrow, Norbert Frei (Hrsg.): *Die Geburt des Zeitzeugen nach 1945, Göttingen, 2012.*

8 Ellenzéki vezetőként 1949. szeptember 21-én a német szövetségi parlament alsó házában Schumacher a következőképp bírálta az első kormánynyilatkozatot: „Túlzottan lanyha és fakó volt, ami a tegnapi kormánynyilatkozatban szerepelt a zsidókról és a zsidók harmadik birodalomban elszenvedett tragédiájáról.” az idézet megtalálható: Dieter Gosewinkel: *Adolf Arndt. Die Wiederbegründung des Rechtsstaats aus dem Geist der Sozialdemokratie (1945-1961), Bonn, 1991, 228. o.*

Az elmúlt évtizedekben a tudomány elsősorban azon munkálkodott, hogy rekonstruálja a holokauszthoz vezető döntési folyamatokat, továbbá, hogy a kelet-közép- és kelet-európai térség legapróbb részletekre kiterjedő regionális tanulmányai alapján megvizsgálja, hogy Lengyelországban, Fehéroroszországban,⁹ Ukrajnában vagy más helyeken kik, milyen szándékkal, miről rendelkeztek és mit cselekedtek. Végül pedig, szintén néhány publicisztikai illetve önéletrajzi ihletésű „előfutárt” követően a tudomány egy olyan témát is felkarolt, amely sokáig teljesen a holokauszt árnyékába merült: az 1945-ig Németországban, elsősorban Berlinben maradt néhány zsidó életét és túlélését. Itt is feltehetjük a kérdést, miért csak most. És ez is a Modernkori Történelmi Intézet tudományos munkásságának feladata.¹⁰

Hasonló módon figyelhető meg a Wehrmacht és a Waffen-SS ténykedése, először a Szovjetunióban, majd 1939-ben már Lengyelországban is. Ide tartozik továbbá az úgynevezett partizánok legyőzése sok olyan bűntett elkövetésével, amelybe sokszor a civil lakosságot is bevonták a Balkánon és Görögországban, 1943 késő nyaratól Olaszországban, és végül Franciaországban is, különösen a szövetségesek 1944. júniusi partraszállása után. A lökést ezen komplex téma vizsgálatához sem a hagyományos szakmai berkek adták, hanem a Hamburgi Társadalomkutatási Intézet Wehrmacht által elkövetett bűntetteket bemutató két, 1995-ös, illetve 1999/2001-es kiállítása. Az első kiállítás ugyanakkor elsősorban Bogdan Musiał lengyel történésznek betudható hibából botrányba fulladt.¹¹

A téma népszerűvé válását követően azt végül a hagyományos történészszakma is felkarolta; a müncheni (és berlini) Modernkori Történelmi Intézet hamarosan lezáruló, nagyszabású kutatási programot indított azzal a céllal, hogy részletekbe menően megvizsgálja a Wehrmachtot jellemző eljárásmodokat a seregeket és csapatokat irányító legfelsőbb parancsnoki szintektől az alsóbb szolgálati szintekig, különös tekintettel az SS-szel, és azon belül is a halálkommandókkal folytatott interakciókra, valamint kommunikációra.¹²

A Wehrmacht kritikus, elsősorban főként publicisztikai, majd tudományos vizsgálata megmutatta, hogy milyen mértékben vett részt a bűntettek elkövetésében. Ezzel nem utolsósorban az volt a szándék, hogy megszüntessék azt a korábbi kommunikációt, amely lehetőség szerint az összes gaztett elkövetését a pártveze-

9 A „regionális tanulmány” egyik példája Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg, 1999. 10 v.ö. Andrea Löw, Doris L. Bergen, Anna Hąjková (Hrsg.): *Alltag im Holocaust. Jüdisches Leben im Großdeutschen Reich 1941-1945*, Schriftenreihe der VfZ, München, 2013.

11 v.ö. a kiállítás második verziójának katalógusát függelékekkel, amely szerepelteti az akkori kritikákat, 708 pp., *Hamburger Institut für Sozialforschung (Hrsg.): Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*, Hamburg, 2013.

12 Példaként Christian Hartmann: *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42*, München, 2009.

tés, az SS, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) szűk körének számlájára írta. Élesen fogalmazva tehát arról volt szó, hogy ne engedjenek teret már több olyan magyarázatnak, amelyek az összes bűn elkövetését néhány intézménynek tudják be, hogy magukat, illetve a társadalmat és az állami létesítményeket felmentsék a felelősség alól. Körülbelül egy éve a trend tehát afelé mutat, hogy további csoportokat és intézményeket vonjanak be a gáztettekről folytatott diskurzusba:

- magát a német társadalmat, de legalábbis annak nagy részét – így Götz Aly¹³ – az „árja lepel alatt zajló rablásokból”, tehát a német zsidók megrablásából származó, és a háborúban, a meghódított területeken szerzett zsákmányokból való meggazdagodás miatt,
- nem kevesebbet, mint a német sportot, név szerint a futballt, a sportág zsidó tagjainak elárulása miatt már 1933 március-áprilisától kezdődően,
- mindenekelőtt azonban számos hivatalt: a pénzügyi irányítást, az igazságügyet és a rendőrséget, első helyen a Szövetségi Bűnügyi Hivatalt 1945/49 után – ahonnan, kiváltképp a Birodalmi Biztonsági Főhivatalból, a talán legszörnyűbb folytatólágosságokra derült fény -,
- és a leglátványosabbat, a Külügyminisztériumot. Ennek vizsgálatára Joschka Fischer, az akkori külügyminiszter tudományos munkacsoportot hozott létre, melynek 2010-ben kiadott és nagy sajtónyilvánosságot kapott eredménye – „A hivatal”¹⁴ – ebben a témában Németország legújabbkori történelmének egyik leghevesebb vitáját váltotta ki. Több kritika is rámutatott arra, mint például a Frankfurter Allgemeine Zeitungban a felelős főszerkesztő, Rainer A. Blasius írása saját újságának kultúrrovat-szerkesztőjével, Frank Schirrmacherrel szemben, hogy a kívánt eredmények elérése érdekében elfogultan és módszeresen gondatlanul dolgoztak, tehát a történelemkutatás helyett pártpolitikai értelemben vett történelemfelfogást alkalmaztak. A szerkesztőknek az volt igazából fontos, hogy bizonyítékot szerezzenek arra, hogy a volt NSZK Külügyminisztériuma 1951-től nem volt más, mint a régi, 1945 előtti Külügyminisztérium – domináns – náci csoportosulásának egyfajta folytatása. És éppen ez a Külügyminisztérium nemcsak adminisztratív módon vette ki a részét a holokausztból, hanem azt lényegében szándékosan pártolva, igencsak aktívan. Összességében ez egy olyan eredmény, mely a korábbi NSZK befeketésével a régi 68-as mozgalmár Joschka Fischernek természetesen éppen jól jött, amely azonban, mivel igencsak gyenge lábakon állt, valami másra derített fényt: egy politikai-ideológiai okokból a célon túllövő álleleplezés eltévelyedéseire. A régi Külügyminisztériumban kétségkívül voltak náci struktúrák, de volt ott sok más is egészen az ellenszegülésig és

13 Götz Aly: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt/Main, 2005.

14 Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes, Moshe Zimmermann: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, unter Mitarbeit von Annette Weinke und Andrea Wiegeshoff, München, 2010, v.ö. a kritika példájaként Frank Schirrmacher az FAZ lapban megjelent interjút Daniel Koefler berlini történésszel, melynek során a kérdező és egyben az FAZ egyik kiadója a Koefler által említett tényállás vonatkozásában nyilvánvalóan menteni próbálta a menthetőt, FAZ, 2010.11.28., 29-31. o.

ellenállásig, és a régi NSZK különlegességét az akkori kontextusban (nyugati integráció, értékteremtés, a hagyományos nagyhatalmi politikáról való lemondás) – szándékosan (?) – alaposan figyelmen kívül hagyták, vagy más-hogy fogalmazva: a német történelem egyik alapvető fordulópontját, a bismarcki értelemben vett német nagyhatalmi tradíciót, és a mind politikailag, mind kulturálisan nyugatias és integrálódott Német Szövetségi Köztársaság közötti törést ily módon, legalábbis gondatlanságból negligálták – akárcsak a még a régi iskolán felnőtt német diplomaták fejlődésre tett erőfeszítéseit is. Ezen a ponton szeretnék röviden kitérni az ellenállás különböző történelmi értelmezéseire. Ezzel kapcsolatban nem a vélt hazaárulóból a mintaállampolgárrá való egyszerű átértelmezésről van szó. Az egész ennél sokkal bonyolultabb; az olyan írók, mint Hans Rothfels és Gerhard Ritter¹⁵ műveinek hatására az NSZK-ban az ötvenes évek elejétől nagyra becsülték a Stauffenberg gróf és politikai-adminisztratív szövetségesei köré csoportosuló katonai ellenállást. Az NDK-ban azonban éppen ezt a spektrumot minősítették antifasiszta módon arisztokrata-reakciónak. Nyugat-Németországban, pl. Hans Mommsen¹⁶ tanulmányaiban a hatvanas évektől aztán utaltak a tisztékbeli és magas rangú hivatalnokokból szerveződő ellenállás gyakran elődemokrata konzervativizmusára, és egyben felértékelődött a munkásmozgalomból kiinduló, valamint az általános társadalmi ellenállás. Az NDK utolsó éveiben ugyanakkor a részleges Bismarck- és porosz reneszánsz jegyében – az NDK úgymond nemzeti örökségének, és ezzel együtt a gyenge lábakon álló saját legitimációjának megerősítéséért – a katonai ellenállás, konkrétan pedig Stauffenberg¹⁷ felé fordultak. Végül pedig az újraegyesült Németországot széles társadalmi bázis jellemzi, amely éppenséggel valamennyi csoportot társadalmi beágyazottságával együtt elfogad és értékeli.

III. AZ 1989 ÉS 1991 KÖZÖTT ZAJLÓ EURÓPAI RENDSZERVÁLTÓ FOLYAMAT ÉS ANNAK TÖRTÉNELEMPOLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

Első pillantásra talán paradoxnak tűnik, de az 1989 és 1991 között zajló európai rendszerváltó folyamat, a kommunista rendszerek összeomlása a náci múlttal való szembenézést is nagymértékben befolyásolta. Ez paradoxonnak tűnhet, mivel az események első pillantásra közvetlenül ezt a múltat nem érintették, vagy legalábbis úgy tűnt, hogy nem érintik. Ez azonban több okból sem volt így:

Először is Németország újraegyesülését követően fontos volt, hogy eloszlassák az NDK-ban kialakított „antifasiszta” történelemképet, amelyet az iskolákban ta-

¹⁵ Gerhard Ritter: *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*, Stuttgart, 1956, Hans Rothfels: *Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung*, TB-Ausgabe, Frankfurt/Main, 1958.

¹⁶ Hans Mommsen: *Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Vier historisch-kritische Studien*, Köln, Berlin, 1966.

¹⁷ Kurt Finker: *Der 20. Juli 1944. Militärputsch oder Revolution?* Berlin, 1994, a szerző 1978 és 1990 között hét kiadásban megjelent Stauffenberg önéletrajzának továbbgondolása.

nítottak, a médiumok hangoztattak, és mindenekelőtt az úgynevezett „nemzeti emlékhelyek” közvetítettek.

Azt, hogy a volt kelet-német tartományokban a koncentrációs táborok helyén kialakított emlékhelyek újragondolása mennyire időigényes és bonyolult feladat, jól mutatja az a körülmény, hogy a folyamat még messze nem zárult le, pedig a berlini fal leomlása óta időközben majdnem egy negyed évszázad telt el. Az újragondolás szellemében nyílt meg 2013 áprilisában egy új állandó kiállítás Brandenburg északi részén, a ravensbrücki úgynevezett női koncentrációs tábor helyén. A kiállítás rendezőelve és dramaturgiája egy mindenképpen figyelemre méltó elképzelést követett, amelyről hamarosan kiderül mennyire sikeres: az „NDK-s korszak helyenként történelmietlen és sajátos szocialista pátosszal kialakított nemzeti emlékkermeit”¹⁸ nem szüntették meg, hanem megtartották, kommentárokkal látták el és kontextusba helyezték, valamint szembeállították egy új kiállítással, amely ezen az emlékhelyen elsősorban egyéni sorsokat szólaltat meg szó szerint. Vajon a békés egymásmellettség ilyen formája „működni tud”?

Az 1989/91-es fordulópont azonban ennél sokkal messzebbre mutató dimenziókkal és újdonságokkal is szolgált: valamilyen szinten Nyugat- és Kelet-Európa között megjelent egy gyakran elég hasztalan „összehasonlítást célzó vita”. Gyakran vetették a nyugat-európai közvélemény, legalábbis a balliberális beállítottságú társadalmak szemére, hogy egy bizonyos történelemképpel úgyszólván kényelmesen berendezkedtek, továbbra is tartva a sztálini büntettek méreteinek elismerésétől.

Ezen a ponton abba is maradt az egyenlőségtételt, illetve összehasonlítást célzó, valójában meddő kérdés továbbtaglalása. A történelemben egyenlőségtételekről tulajdonképpen nem is beszélhetünk. Az összehasonlítás pedig már csak azért is nélkülözhetetlen, hogy kiderüljenek a sajátosságok. Már az ókort illetően is szívesen hasonlították össze a perzsa birodalmat az ókori görög városállamokkal, hogy egyáltalán kideríthessék, milyen sajátosságokkal is rendelkezett a komplex kulturális táptalaj a későbbi Európa fejlődése szempontjából.

Ami a Németországon belüli helyzetet illeti, az ilyen kérdésfeltevéseken túl kialakult egyfajta verseny is az emlékhelyekkel és emlékművekkel kapcsolatban, részben nagyon is köznapi módon. Verseny a figyelemért, az állami költségvetési és egyéb pénzügyi forrásokért, mint az a közfinanszírozású projekteknél oly jellemző.

A volt NDK területén elhelyezkedő koncentrációs táborok helyén létrehozott emlékhelyek alapvető átalakítása, ezek közül a három legismertebbet említettem, ebben a referenciakeretben azt mozdította elő, hogy a Németország nyugati részén lévő emlékhelyeket is felújítsák, és ezzel összefüggésben felmerült

¹⁸ Regina Mönch: Ravensbrück am stillen See, FAZ, 2013.4.22., 29. o.

annak szükségessége, hogy a szövetségi szint, tehát az állami szint is vállaljon szerepet egy olyan témában és felelősségi területen, amely a német föderális állami berendezkedésből adódóan eredendően tartományi feladat szokott lenni. Akkoriban, azaz a kilencvenes évektől kezdődően elindult tehát egy folyamat, amelynek keretében az emlékhelyeket mind a tartalmat, mind az anyagiakat illetően sokkal erősebben támogatták. Ehhez még az is párosult, hogy a tartományok annak érdekében, hogy szövetségi szintű állami támogatásokhoz juszanak, a szövetségi szint számos követelését elfogadták. Belső szóhasználatlaltal erre mondják, hogy „arany gyepelő”, amellyel a szövetségi szint a tartományokat vagy akár önkormányzatokat az általa kívánt magatartásra ösztönzi.

A nyugatnémet tartományok vonatkozásában ennek kapcsán mindenekelőtt alapítványokat hoztak létre, azaz az állami oldal tartományi szinten sok felelősséget átadott. Cél volt továbbá az úgynevezett pedagógiai ajánlat kibővítése, beleértve a kortanúk szerepének felértékelését,¹⁹ valamint egy szövetségi szintű tudományos tanácsadó bizottság felállítása, amely egy bizonyos intézkedés mellett vagy ellen való kiállással dönthetett végső soron annak megvalósításáról.

Nyugat-Németországban először három, majd négy volt koncentrációs tábor helyén létrehozott emlékhely kapott kiemelt státuszt úgynevezett intézményi, azaz hosszú távra szóló támogatással: Dachau és Flossenbürg Bajorországban, Bergen-Belsen Alsó-Szászországban és Neuengamme Hamburgban. Ennek hatására személyzeti állományukat kibővítették, új állandó kiállításokat hoztak létre, ahol kiegészítő témaként, így például Flossenbürgben, megjelent az is, hogyan foglalkoztak a nemzetiszocialista múlttal a második világháború utáni korszakban. Ennek súlyozása az 1945 utáni értelmezés és emlékezőtörténeti jelentősége mellett is okkal tekinthető eltúlzottnak. Ezután fokozott figyelem követte az úgynevezett külső táborok átfogó hálózatát, és azzal együtt a „kényszermunka” jelenségét, különösen pedig az 1943-tól kezdődő kísérletet, hogy az úgynevezett csodafegyverek, mindenekelőtt rakéták és sugárhajtású repülőgépek gyártásával mégiscsak elérjék a háború megnyerését. Nem ok nélkül nevezték ezeket a programokat „munka általi megsemmisítésnek”.²⁰

Ehhez jön az úgynevezett civil társadalom részéről is jelentkező fokozott figyelem a háború vége felé megjelenő „halálmenetek” iránt, amelyek során a kon-

19 Kritikus zöngével írja Martin Sabrow a kortanúk túldimenzionált szerepéről, hogy az „... Aby Warburg szavaival kulturális pátoszformulává vált, mely meghatározza mire is figyeljen a történelem és megszabja hogyan is történjen a kortörténeti szembenézés. A történelem mint szaktudomány ennél a szembenézésnél nem lehet már elsődleges értelmezési tekintély ...” Martin Sabrow: *Der Zeitzeuge als Wanderer zwischen zwei Welten*, in: Sabrow / Frei, *Die Geburt des Zeitzeugen nach 1945.*, Göttingen, 2012, 13-32. o, u.o. 32. o.

20 A fegyverkezési és terrorprogramok klasszikus példája az észak-tübingiai Harz-hegység déli részénél épített Mittelbau-Dora Komplexum, a V2-rakéták gyártására létrehozott földalatti létesítmény, ahol több kényszermunkás vesztette életét, mint ahány ember a fegyvernem Nagy-Britannia és a belga kikötőváros, Antwerpen elleni bevetése során.

centrációs táborok áldozatait az egyre beljebb húzódó frontok elől akarták más táborokba, részben akár a megsemmisítésbe hajtani. Ezek a menetek egészen a háború utolsó napjaiig tartottak.

A koncentrációs táborok helyén kialakított emlékhelyek mellett állnak a dokumentációs központok, azok a létesítmények, ahonnan elsősorban maga a rendszer intézkedett, irányított és végrehajtott, magát kultikusan szemlére bocsátotta, vagy büntetteit tervezte és adminisztrálta.

Ezek egyenként: a Berlin mellett úgymond második kormányzék hely szerepét betöltő Berchtesgaden melletti Obersalzberg a dokumentációs központjával; a Németországban az elnyomást közvetítő létesítmények, mint a Gestapot képviselő kölni ELDE-ház, a rendőrséget bemutató múzeum Münsterben, és természetesen Berlinben a Terror Topográfiaja, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal székhelye, az egész erőszakrendszer kapcsolóközpontja; továbbá a wannsee-i konferenciának helyet adó ház, mint az a bizonyos helyszín, ahol 1942 januárjában a rendszer magas rangú vezetői a zsidók megsemmisítésének lebonyolításáról döntöttek; végül pedig Bajorországban a nürnbergi Birodalmi Pártnapok Területén megvalósult dokumentációs központ, valamint az ehhez kapcsolódó, jelenleg is épülő náci dokumentációs központ Münchenben. Mindkét utóbbi létesítmény példaértékűen megmutatja a rendszer szimbólumszeretétét, az álvallásos, kultikus igényét: 1938-ig a Birodalmi Pártnapok hadjárat és zarándoklat szerepet töltek be középkori díszletek között; aztán Münchenben a hamarosan teljesen újonnan felépülő úgynevezett „Barna Ház”, az 1923. november 9-i Hitler-puccs rituális megtervezésének helyszíne, és egyben München stilizálása mint a „mozgalom fővárosa” és a „német művészet fővárosa”. Itt is felmerül a kérdés, hogy a dokumentációs központ elképzelése, amely erőteljesen céloz meg szociológiai, illetve társadalomtörténeti – gender témakör – kérdéseket, és hangsúlyozza a „tanulás helyszíne” szerepet, képes lesz-e arra, hogy tükrözze München történelmi jellegzetességeit, azaz, hogy ez volt az a város, ahonnan földrajzi és kulturális értelemben kiindult a nemzetiszocializmus, ez volt annak adminisztratív hazája és szimbolikus központja – vagy pedig az elképzelés inkább az intellektuális ellaposodás irányába mozdul el. Erről megalapozott ítéletet hozni, illetve esetlegesen vitatkozni majd a dokumentációs központ 2014 tavaszára várható befejezését követően lehet.

Egyfajta történelempolitikai arányokban gondolkodás jellemzi végső soron a náci időkre emlékeztető berlini műemléki helyszíneket is a szövetségi médiademokráciával (megkomponált) háttérben: 2003 és 2005 között Berlin legprominensebb helyén, a Párizsi térhez és a Brandenburgi kapuhoz közel emelték a „Meggyilkolt európai zsidók emlékművét” – emblematikusan emlékeztetve a németeknek betudható szörnyűségeire, ami egyben azt is jelzi, hogy nemzeti szinten megvalósult a rémtettel való szembenézés. Ezt követte aztán a történelempolitika játékszabályaival összhangban, a többi, de nem az összes áldozati csoportnak

állított emlékmű, közéjük tartoznak a szintik és a romák, a homoszexuálisok, a dezertőrök, és legújabb projektként a német uralom németországi olasz áldozatai 1943 szeptemberét követően.

Érdeemes azonban feltenni a kérdést, hogy ily módon nem indul-e el egy igény, hogy mindenkinek emléket emeljenek, ami maradéktalanul úgysem teljesíthető: Hiszen hol maradnak akkor a lengyelek, a már 1939-ben meggyilkolt lengyel „értelmiség”, a több millió szovjet hadifogoly, a leningrádi ostrom alatt tartottak? Melyek a „kiválasztás” kritériumai? Másrészt azt a kérdést is fel kell tenni, hogy a teljességre való törekvés vajon nem jelent-e közhellyé való leértékelődést?

IV. OKTATÓ SZÁNDÉKÚ DILEMMÁK, KÉRDÉSEK, VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

Végezetül néhány kritikai kérdés:

- Ulrike Jureit megfogalmazásában vajon éppen az emlékhelyekkel kapcsolatban nem áll-e fenn a veszélye annak, hogy a megfelelő ítélethozatalhoz szükséges reflexió és történelmi környezetbe helyezés helyett egyfajta másodlagos identifikáció történik az áldozatokkal? Ulrike Jureit a Christian Schneiderrel közösen írt „Gefühlte Opfer” című könyvében alapvetően két kifogással él: egyrészt, hogy az intézményes egyetemesség által megfosztják a holokausztot történelmiségétől mind az Európai Unióban, mind az ENSZ-ben, különösen a 2000. január 28-i stockholmi nemzetközi holokausztról szóló fórumon kiadott nyilatkozat nyomán. A holokauszttal kapcsolatban ugyanis ezzel egyfajta történelemtől független, atipikus gonoszt rögzítenek, így paradox módon, és valószínűleg az eredeti szándéktól eltérően eltűnik belőle a XX. század harmincas és negyvenes éveinek konkrét történelmi körülményei között fellépő tényleges német felelősség. A második kifogás pedig a kortársak azon igyekezetére vonatkozik, hogy egy „áldozatokkal azonosuló emlékezőskultúrát” hozzanak létre. Ulrike Jureit szerint az együttérzés és együtt szenvedés „átalakult egy az áldozatokkal való azonosulás vágyává, amelyből nemcsak egyéni, hanem társadalmi szinten is egyfajta kölcsönvett identitás nőtt ki – egy identitásigény, amely az áldozatokat ugyan átkarolja és megöleli, a tetteseket és elkövetett tetteiket viszont anonimizálja és kollektíven ítéli el. (...) Ez a fajta német emlékezőskultúra afele tart, hogy felejtéskultúrává váljon, amelyet paradox módon épp az jellemez, hogy kényszeredetten emlékeztetni akar.”²¹
- A más összefüggésben ma már megemlített Harald Welzer a következőre hívja fel a figyelmet: szükség lenne a hivatalosan elrendelt trivializálástól elmozdulni – ezt alátámasztva gúnyosan megjegyzi, hogy a bergen-belseni emlékhely megnyitóján 16 (!), tartalmukat tekintve egymástól alig külön-

²¹ Ulrike Jureit: *Opferidentifikation und Erlösungshoffnung: Beobachtungen im erinnerungspolitischen Rampenlicht, in dies. und Christian Schneider: Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung, Stuttgart, 2010, 17-103. o., u.o. 36. o.*

böző beszédet tartottak,²² és felteszi a kérdést, hogy ettől vajon milyen innovatív-nevelő szándékú hatást remélhettek. Megállapítja továbbá, hogy az lenne fontos, ha a fiatalokat kontextusokban való gondolkodásra ösztönöznék, amihez ki kellene alakítani egy erkölcsi, normatív és magatartásformáló koordinátarendszert, hogy amikor ők maguk állnak próbatétel előtt, a történelmi kihívásokkal erkölcsileg legitim, felelős módon tudjanak szembenézni. Így tehát, és ezzel a gondolattal szeretném előadásomat zárni, az is fontos lenne, hogy a diktatórikus, nevezetesen a nemzetiszocialista múltat ne önmagában álló gonosz szüleménynek tüntessük fel. A demokrácia viszonyítási alapjára van szükség ahhoz, hogy megmutathassuk, mi, emberek milyen mélyre is zuhanhatunk.

22 Harald Welzer, Dana Giesecke: *Das Menschenmögliche. Zur Renovierung der deutschen Erinnerungskultur*, Hamburg, 2012, 21. o.: „A bergen-belseni emlékhely új múzeumának 2007. október 28-i megnyitóján írd és mondd tizenhat, tartalmában teljesen azonos köszöntőt és beszédet tartottak. Mindegyik azt a fajta „történelmiségtől megfosztott áhítatot” (Volkhard Knigge) tükrözte, melynek értelme maximum abban rejlik, hogy a liturgia megkívánja az ige hirdetését, azt azonban már senki sem állíthatja, hogy mindebben lett volna valami, ami érdemleges az emlékezés jövője szempontjából. A fiatalokat ez a mód mindenestre nem éri el, hanem leginkább elijeszti.”

Prof. Dr. Manfred Wilke

AHOGY 1989-BEN MINDEN ELKEZDŐDÖTT...

I. KÉT NÉMET DIKTATÚRATÖRTÉNET

Az NSZEP diktatúrájának feldolgozása több szempontból különbözött a második világháború utáni nemzetiszocialista zsarnokság esetétől. 1945-ben a háborús bűnösök és az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek üldözése a szövetséges győztes hatalmak deklarált háborús célja volt. A háború után a szövetséges hatalmak megszállási övezeteikben elérték, hogy a németek önkritikus módon vessenek számot közvetlen múltjukkal. „Bűnbánatot” követeltek tőlük a szenvedésért és a bűntettekért, amelyeket más népeknek a Német Birodalom miatt a második világháború során el kellett szenvedniük. A „leküzdés” (Bewältigung) szó a nemzetiszocialista diktatúra történetének feldolgozásával kapcsolatban már jelzi: ennek büntetteivel nem önként, hanem külső kényszer hatására vetettek számot. A háborút és a vele együtt járó, európai zsidók ellen elkövetett népirtást a későbbi német generációk is felfoghatatlannak tartották. A hitleri diktatúra és a háború feldolgozása a négy megszálló hatalom ellenőrzése alatt indult el a felszabadított és megszállt országban, amely négy megszállási övezetre oszlott.

A feldolgozás tehát kezdetben a győztesek politikai döntéséből eredt és a demokratikus „Reeducation”¹ programjának

1 Angol szó: a németek átnevelése, , illetve „visszanevelése” a második világháború után demokratikus, szabad gondolkodású emberekké; szellemi eltávolodás a nemzetiszocialista eszméktől.

része volt, melyet a németektől megköveteltek. A legnyilvánvalóbb jel arra, hogy a szövetséges hatalmak vezeklést követeltek a náci rezsim bűntetteiért, a nemzetközi bíróság létrehozása volt Nürnbergben. A bíróság a nemzetiszocialista pártkongresszus városában ülésezett, és itt zajlott a legfőbb háborús bűnösök elleni per is, melynek célja az volt, hogy vétkeiket az egész világ előtt kimondja, a németekben tudatosítsa és a vádlottak felett ítélkezzen. A bíróság a vádlottak többségének esetében hozott halálos ítéletei nem hagytak kétséget a szövetséges bírák szándéka felől, hogy a második világháború kitöréséért és az annak során elkövetett háborús bűntettekért felelős személyeket megbüntessék. A két német részállam alapítása előtti időszakban a megszálló hatalmak övezeteikben a német társadalom „nácitlanítását” rendelték el.

Az elhatárolódás a náci diktatúrától a nyugati megszállási övezetekben a német demokrácia újjáépítésének feltétele volt és a Német Szövetségi Köztársaság politikai kultúrájának szerves részévé vált. Az elhatárolódás a nemzetiszocialista ideológiától és a rendszer bűncselekményeitől bel- és külpolitikai szükségszerűség volt, és ez a német antináciknak – ők voltak Hitler diktatúrájának első áldozatai -, akik a demokratikus újrakezdést alakították, célja is volt.

A szovjet megszállási övezetben – és később a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) – ezzel szemben az „antifaszizmust” a szovjet és német kommunisták diktatúrájuk kiépítésének legitimálására akarták használni. 1989 őszéig az NSZEP-állam nemzetközileg elismert második német részállamként létezett.

A különbségek a náci-diktatúra leküzdése és az NSZEP-diktatúra feldolgozása között ott kezdődnek, hogy a nemzetiszocialista diktatúra az összes németet érintette és feldolgozását a szövetséges győztes hatalmak politikai napirendjükre tűzték. 1989-ben közvetlenül csak kb. 17 millió NDK-lakost érintett ez a második német diktatúratörténet, és feldolgozása sikeres demokratikus forradalom után ment végbe, amely a diktatúrát megdöntötte. A németek történelmük során először éltek meg győztes békés forradalmat. A Szövetségi Köztársaságban élő németek nagy részét azonban nem érintette közvetlenül az NSZEP-diktatúra, és ez komoly problémát okozott a német egyesítési folyamat során 1990 után.

II. AHOGY AZ NDK-BAN ELKEZDŐDÖTT

A hétfői tüntetések 1989 őszén az NDK városaiban, a berlini fal november 9-i leomlása és az NSZEP NDK-s állampárti szerepének megszűnése, az 1990. március 18-i parlamenti választások után 1990. október 3-án Németország újraegyesüléséhez vezettek.

1989 őszétől polgári bizottságok foglalták el az Állambiztonsági Minisztérium hivatalait az NDK kerületi és járási székhelyein, hogy megakadályozzák, hogy az NDK-titkosrendőrség aktáit annak tagjai megsemmisíthessék. Ezzel a tettel vette kezdetét 1989 decemberében az NSZEP-diktatúra feldolgozása.

Míg a keletnémet állambiztonságiak vezetője 1989 őszéig egy sereg kém segítségével azt akarta kideríteni, „Ki kicsoda az NDK társalmában?”, a kérdést a polgári bizottságok most megfordították. A biztonságba helyezett aktáknak köszönhetően sikerült lerántani a leplet az Állambiztonsági Minisztérium „nem hivatalos munkatársairól”. A polgárok számára létfontosságú, s egyben felszabadító érzés volt a kémek leleplezése révén megtudni, kik voltak azok személyes környezetükből, akik segítettek tönkretenni terveiket, szenvedést és börtönt hoztak rájuk, vagy közvetve hazájuk elhagyására kényszerítették őket. Ez lehetőség volt arra, hogy felderítsék a diktatúra múltját s így felülkerekedjenek rajta. A cél eléréséhez vezető út könnyűnek tűnt. Jürgen Fuchs író, a Stasi egyik áldozata és a feldolgozási folyamat egyik első aktivistája, a következőket írta:

„A Stasi-foglalók Gerában azt gondolták: megtaláljuk a dokumentumokat, nyilvánosságra hozzuk őket, aztán minden rendben lesz.”² Tisztázni kellett:

1. Kik voltak közülünk a Stasi-besúgók?
2. Milyen bűncselekményeket követett el a titkosrendőrség?
3. Ki volt értük a felelős?

Ebben az időszakban a németek kétszer cselekedtek politikailag bölcsen. 1989 őszén az NDK-beli polgárjogi mozgalom részéről bölcs volt, hogy elsősorban az Állambiztonsági Minisztérium hatalmát akarták megdönteni és az intézményt feloszlítani, hiszen a Stasi a párt „kardja és pajzsa” volt, és feloszlátása felért a kommunista állampárt lefegyverzésével.

Az 1990-es egyesülési folyamat alatt bölcs volt, hogy az NSZEP uralmát magát nem tematizálták. Az NSZEP-vel komolyan leszámolni egyet jelentett volna a szovjet Németország-politikával számot vetni, amelynek politikai akarata nélkül ez a diktatúra egyáltalán nem jött volna létre. Ez a visszafogottság elsősorban külpolitikai indíttatású volt: A Szovjetunióknak is bele kellett egyeznie a német egységbe. Ráadásul az idő is szűkös volt, mivel az egyesülés bel- és külpolitikai kérdéseit 10 hónapon belül rendezni kellett. A pillanat nem volt megfelelő, hogy az NSZEP-diktatúra feldolgozásának erkölcsi-politikai problémáját előtérbe helyezték. 1990-ben a demokratikus újrakezdés, a romos városok felújítása és az elavult ipari üzemek korszerűsítése élveztek előnyt. A szövetségi kormánynak politikai megoldást kellett találnia arra, hogy a korábbi NDK-s polgárokat a Szövetségi Köztársaságba és annak szociális piacgazdaságába integrálja. Belpolitikailag a „kelet felépítése” fontosabb volt annál, hogy tisztázzák az NSZEP-káderek erkölcsi bűnösségét és politikai felelősségét a Hitler utáni diktatúrájukban.

² Jürgen Fuchs: *Magdalena. MFS, Memphisblues, Stasi, Die Firma, Horch und Gauck. Ein Roman, Berlin, 1998, 138. o.*

III. A STASI-AKTÁK MEGNYITÁSA AZ ÁLDOZATOK SZÁMÁRA

Az NSZEP-diktatúra áldozatai és ellenzői voltak ebben a politikai konstellációban 1990-ben az egyetlen csoport, akik makacsul ragaszkodtak elsősorban az NSZEP-állam állambiztonsági szolgálatának bűneinek feltárásához. Számukra az áldozatok rehabilitálása és a tettesek bűnösségének és felelősségének megállapítása elengedhetetlen részét képezte az egyesülési folyamatnak. Az ő soraikból hangzott el a követelés, hogy az érintett áldozatok kapjanak betekintést az Stasi-aktákba és hozzák nyilvánosságra a Stasi-tisztek és besúgók nevét.

A szövetségi kormány szemében ez mellékes probléma volt, amelynek kapcsán aztán 1990 nyarán kirobbant az első vita az NSZEP-diktatúra múltjának feldolgozását illetően. Az NDK kormányával folytatott, az egyesülési szerződés körüli tárgyalások során tisztázni kellett: az egyesülés után a Szövetségi Köztársaságban bíróság elé állítsák-e a Stasi nyugati kémjeinek vezető tisztjeit, vagy ne?

Wolfgang Schäuble szövetségi belügyminiszter ezt nem akarta. Amnesztiát javasolt a „felosztás okozta bűncselekmények” elkövetői számára. A terv megbukott. A belügyminiszter alábecsülte, milyen ellenállásba ütközik majd ez a megoldás.³

Az ezt követő konfliktus döntő szerepet játszott a Stasi aktáinak megnyitásában. A két német kormány először abban egyezett meg, hogy az egyesülési szerződésben „leszögezik a Stasi-akták korlátozott használatát”.⁴ A tervük az volt, hogy a dokumentumokat átadják a Szövetségi Levéltárnak és a kérdés végleges rendezését az össznémet törvényhozókra bízzák. Ezt követően polgárjogi aktivisták foglalták el a korábbi berlini Stasi-központ termeit, hogy kikényszerítsék az akták hozzáférhetővé tételét a diktatúra áldozatainak számára, és hogy megakadályozzák, hogy – mint helytelenül feltételezték – Nyugat-Németországba szállítsák az iratokat. Bár a konfliktus által a nyilvánosságban az NSZEP-diktatúra feldolgozása a kommunista párt „kardjára és pajzsára” összpontosult, az akciót mégis siker koronázta. Röviddel az 1990-es egyesülés előtt a két kormány megegyezett abban, hogy az egyesülési szerződést kiegészítő megállapodással bővítik ki. Az első össznémet Szövetségi Parlamentnek, amelyet 1990-ben választottak meg, jogi szabályozást kellett alkotnia, amely az érintett áldozatoknak tájékoztatáshoz való jogot biztosít a róluk készült Stasi-akták tartalmára vonatkozóan. Ezen kívül az aktáknak elérhetőnek kellett lenniük a Stasi tevékenységének politikai, történelmi és jogi feldolgozásához is. Ez megteremtette az „egykori NDK Állambiztonsági Szolgá-

³ „A tervnek (nem a szerzői) a „Stasi-amnesztia” nevet adták, és ezzel eleve bukásra ítélték.” Ld: Wolfgang Schäuble, *Der Vertrag. Wie ich über die deutsche Einheit verhandelte*, Stuttgart, 1991, 271. o.

⁴ Wolfgang Schäuble, *uo.*, 274. o.

latai Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott” hivatalának politikai feltételeit. Míg 1989-ig a Stasi arra volt kíváncsi: Ki kicsoda az NDK-ban? – a kérdést a békés forradalom során a visszájára fordították. Most az elnyomás áldozatai akarták tudni: ki volt besúgó a családtagjaink, barátaink, kollégáink és ismerőseink közül, miről és miért tett jelentést?

Az iratbetekintés a társadalom önfelszabadítását jelképezi a hazugság és bizalmatlanság légköre alól, mely közvetlen következménye volt a Stasi átfogó ellenőrzésének az NDK-társadalomban. Hogy megértsük, mit jelentett ez a kérdés az NDK társadalmá számára, elegendő csupán elképzelnünk a megfigyelői apparátus dimenzióit. A Minisztérium 1989-ben olyan személyzeti állománnyal rendelkezett, amely a 17 milliós népességgel szemben óriási aránytalanságban állt. A mintegy 1.000 munkatársból (1950-ben) 1989-re kb. 91.000 lett, beleértve az őrezred tisztjeit és katonáit is. A társadalom ellenőrzésének a gerincét hozzávetőleg 13.000 Stasi-tiszt jelentette⁵, akik 1989-ben „titkos, szerteágazó, konspiratív információs hálózatot” vezettek, amelyben a végén 173.000 kémet és besúgót tartott nyilván a minisztérium nem hivatalos munkatársként (Inoffizielle Mitarbeiter, IM) és a biztonságot szolgáló társadalmi munkatársként (Gesellschaftliche Mitarbeiter für Sicherheit, GMS).⁶

A mintegy 111 km-nyi irat-folyóméter hosszúságú Stasi-akták körüli vita felfedte azt is, hogy a polgárokat mennyire egyenlőtlen módon érintette Németország második diktatúrájának története (a Szövetségi Köztársaság polgárait 1990 előtt nem érintette ez az átfogó megfigyelés).

IV. AZ „EGYKORI NDK ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATAI IRATAIT KEZELŐ SZÖVETSÉGI MEGBÍZOTT” HIVATALA

1991. december 20-án a Bundestag elfogadta a Stasi-iratokról szóló törvényt. Ezzel a törvénnyel az NSZEP-diktatúra végérvényesen az egyesülési folyamat politikai vitatémájává vált. Fennállt a veszély, hogy mindez újra elmélyíti a Nyugat és Kelet között még meglévő árkokat. Ezt megelőzendő, arra volt szükség, hogy minden német közösen emlékezzen meg a felosztásról, hiszen ez közös sorsuk volt.

Sokáig tartott, míg a tisztázás általi önfelszabadítás e cselekedetét Nyugaton is megértették. Az egykori NDK Állambiztonsági Szolgálati Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott második működési jelentése, amelyet 1995-ben nyújtott be a Német Szövetségi Parlamentnek, a Hamburgi Egyetem Pszichológiai Intézete által végzett vizsgálat eredményeiről számol be, amely az érintett polgárok

⁵ Helmut Müller-Enbergs: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit, Berlin, 1996, 14. o.*

⁶ Karl-Wilhelm Fricke: *Staatssicherheit, in: Lexikon des DDR-Sozialismus, in: Lexikon des DDR-Sozialismus, Hrsg.: Rainer Eppelmann, Horst Möller, Günter Nooke, Dorothee Wilms, két kötet, Paderborn, 1997, 1. kötet, 598. o.*

iratbetekintési jogának jelentőségét vizsgálta. A kérdésre, milyen jelentősége volt számukra az iratbetekintésnek, 58% azt válaszolta, most már tudják, hogy az állambiztonságiak az élet minden fontos területét lenyomozták, a megkérdezettek 95%-a úgy vélte, helyes döntés volt betekinteni az iratokba. 80%-uk pedig azt vallotta, a helyzet a betekintés után már kevésbé nyomasztó.⁷

Helmut Kohl szövetségi kancellár 1996-ban számolt be arról, ő hogyan lett bölcsebb ebben a kérdésben: „Ha ma visszatekintek, helyesnek tartom az akkori döntést, noha időnként volt, hogy kételkedtem benne. Attól tartottam, hogy az a rengeteg piszkos ügy, amely felszínre bukkan majd, megmérgezheti a légkört Németországban. Ez nem következett be, mivel az áldozatok megértették, hogy felelősségteljesen kell bánniuk ezzel a komor örökséggel.”⁸ A Stasi-iratokról szóló törvénnyel a németek mintegy letették a voksukat országuk második diktatúrájának feltárási folyamata mellett, ami nélkülözhetetlen történelmi hozzájárulás volt az ország belső egyesüléséhez a demokrácia és a jogállamiság talaján. A hivatal 1992. január 2-án nyitotta meg kapuit az iratbetekintés számára.

V. A SZÖVETSÉGI PARLAMENT TÖRTÉNELMI TÉNYFELTÁRÓ BIZOTTSÁGA A FELDERÍTÉS ÉS A POLITIKAI STABILITÁS KÖZÖTT

Ugyanabban az évben egyre többen felismerték, hogy a nyilvános számvetés a második diktatúrával és annak helyével a német történelemben elkerülhetetlené vált. De hogyan is fogjanak hozzá?

Az intézményes kiutat ebből a helyzetből Markus Meckel szövetségi parlamenti képviselő találta meg, aki 1989 őszén az NDK Szociáldemokrata Pártjának egyik alapítója volt. Javasolta, hogy a Bundestag hozzon létre egy tényfeltáró bizottságot, mely az NDK történetével foglalkozik: „A német Szövetségi Parlament, mint legfelsőbb választott testület, amelyben egész Németországból gyűltek össze a képviselők, különleges felelősséggel tartozik ennek a történetnek a feldolgozásáért.”⁹

Az „NSZEP-diktatúra történetét és következményeit feltáró” parlamenti bizottság felállításával 1992 tavaszán a Bundestag ismét fontos történelmi és politikai mérföldkőnek számító döntést hozott az NSZEP-diktatúra feldolgozásával kapcsolatban. Mivel a rendszer története az összes németet érintette, Dirk Hansen képviselő (FDP) kezdeményezésére a bizottság nevét egy helymeghatározással

⁷ Német Szövetségi Parlament, 13. választási időszak, 13/1750 nyomtatvány, 1995.06.29., tárgy: 252, 17.o.

⁸ Helmut Kohl: „Ich wollte Deutschlands Einheit”, Kai Diekmann és Ralf Georg Reuth összeállításában, Berlin, 1996, 463.o-tól

⁹ SPD parlamenti frakció, hírlevél, Bonn, 1991. november 28.: Az SPD-képviselő Markus Meckel az NDK 40 éves múltjának politikai feldolgozását megcélzó enquete-bizottság felállítását sürgeti, idézet: Petra Bock: Von der Tribunal-Idee zur Enquete-Kommission, in: Deutschlandarchiv, 11/1995, 28. évf., 1176.o.

bővítették: „Németországban”. A második világháború után egyedülálló vállalkozásnak számított, hogy egy német parlament saját magának rótt fel a feladatot, hogy megküzdjön a múltjával.¹⁰

A bizottság létrehozásával kapcsolatos vita közepette a Stasi-iratok hivatalának megnyitása után néhány héttel a Stasi-problematika kínálta fel a megoldást. Az egyik NDK-s polgárjogi aktivista, Gerd Poppe képviselő (Bündnis 90/Die Grünen) első személyes és politikai tapasztalatairól beszélt az aktákkal való találkozása során. Felháborodva kifogásolta, hogyan használják fel egyéni érdekek szerint a diktatúra áldozatainak az iratbetekintésekből származó fájdalmas felismeréseit. A média beszámolóiban nem ritkán Stasi-tiszteket kérdezett meg, akik ezeknek az eredményeknek a jelentőségét saját szempontjaik szerint és tapasztalataik alapján szisztematikusan lebecsülték. Poppe fel volt háborodva:

„Elviselhetetlennek tartom azt is, ha Stasi-bűnösöket koronatanúként kérnek fel, hogy érdektől függően másokat megvádoljanak vagy felmentsenek, ha hihetőnek tartják őket, miközben az általuk létrehozott aktákat viszont megbízhatatlannak titulálják, vagy máskor, egy másik tettetstársuk által rájuk rótt titoktartási kötelezettségükre hivatkozva továbbra is elbarikádozzák magukat villáikban. A nyilvános párbeszéd folytatását nem szabad akadályozni. Ugyanakkor egyértelmű megállapításokra és a mostaninál jóval differenciáltabb szemléletmódra van szükség. A saját, több mint 10.000 lapot számláló „gyűjteményem” áttekintése után elmondhatom, hogy a Stasi-iratokról szóló törvény egyelőre megfelelő feltételeket biztosít ezeknek az aktáknak a feldolgozásához.”¹¹

Beszédét a német nyilvánossághoz intézett szenvedélyes felhívással zárta, hogy szívleljenek meg egy igazságot NDK-s honfitársaikkal kapcsolatban: „Nem voltunk ellenállók, de még kevésbé voltunk besúgók.”¹²

A Stasi-akták egészen más dimenziója foglalkoztatta a Nyugat felelős politikusait. Aggódva gondoltak keleti pártszervezeteikre. Az össznémet pártrendszer még mindig ingatag volt, bár a nyugati programot és a politikusokat már átvitették az NDK-ba, a CDU, SPD és FDP pártszervezetei keleten csak lassan tudták megvetni a lábukat, a régi NDK-blokkpártok tagjai közül sokan otthagyták az olyan nyugati többségű össznémet pártokat, mint a CDU és az FDP. Az 1989

10 Dirk Hansen: *Befreiung durch Erinnerung, zur Arbeit der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland” des Deutschen Bundestages in: Deutsche Studien, Vierteljahreshefte der Ost-Akademie e.V., Lüneburg, 125. fűzet, XXXII. évfolyam, 1995. március/július, 71.o.*

11 Gerd Poppe, *Einsetzungsdebatte, in: Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland, kilenc kötet 18 részköteten, kiadta a Német Szövetségi Parlament, Baden-Baden, 1995, I. kötet, 50 o-tól*

12 I kötet I., Uo., 53.o.

őszén újonnan alapított pártok, mint pl. a szociáldemokraták nem szereztek elég tagot, vagy el is tűntek, mint ahogy a „Demokratikus Ébredés” vagy a „Német Szociális Unió” (DSU). Az új szövetségi tartományok nagy néppártjainak problémái a CDU/CSU és az SPD 1989 előtti Németország-politikájának vonatkozásában is különböztek. A CDU a fal leomlásáig nem volt hajlandó a hasonló nevű NDK-s „blokkpárttal” felvenni a kapcsolatot. Ebben különbözött az FDP-től, amely viszont párbeszédet folytatott az NDK liberáldemokrataival. Az SPD még tovább merészkedett, 1982-ben közvetlen pártkapcsolatot alakított ki az NSZEP-vel.

A tényfeltáró bizottság létrehozása körüli vitában egyértelműen érezhető volt az aggodalom az „új tartományok” politikai destabilizálódása miatt, amely a Stasi-akták hozzáférhetővé tétele után következhetett volna be. Az államigazgatás stabilitása szempontjából felmerült még egy probléma, amit azonban nem tematizáltak tovább. Az egyesülési szerződésben a két kormány abban egyezett meg, hogy az NDK-államigazgatás alkalmazottait a Német Szövetségi Köztársaság önkormányzatai, illetve az új tartományok közszoigái közé integrálják. Az ilyen állami alkalmazottak rendkívüli elbocsátását az egyesülés után már csak a Stasi-ban való titkos tevékenységük tehetette lehetővé.

A tényfeltáró bizottság felállítása körüli vita a Szövetségi Parlamentben 1992 márciusában egyrészt a demokrata pártok közti egyetértést bizonyította abban, hogy nem akarták engedni, hogy az NDK történetét a Stasi-tematikára egyszerűsítsék le. Másrészt azt is megmutatta, hogy egy diktatúra „feldolgozása” és „leküzdése”, mint a politikai kommunikáció témái, milyen szorosan kapcsolódnak a pártok közötti mindennapi kérdésekhez és aktuális vitákhoz.

A keletnémet származású képviselő, Angela Merkel (CDU), a bizottságtól azt is követelte, foglalkozzon a nyugati NDK-képpel is: „Gyakran csodálkoztunk el azon mi keletiek, hogy milyen illúziókat dédelgetnek a nyugatiak az NDK-val kapcsolatban. Véleményem szerint erről is beszélnünk kell.”¹³ A német felosztás nemzetközi keretfeltételei és a szovjet politika jelentősége az NDK stabilitása szempontjából nem voltak központi kérdések a vitában. Wolfgang Mischnick (FDP) kifejezetten óva intett attól, hogy figyelmen kívül hagyják a német kérdés nemzetközi vetületét: „A bizottság fontos feladata kellene, hogy legyen, hogy az elmúlt 40-45 év általános összefüggéseit is bemutassa. Óvakodnunk kell attól, hogy a bizottság elsősorban vagy kizárólag a belpolitikai oldalt – amelyet a legfontosabbnak tartok – vegye figyelembe. Sokkal inkább azt kell tudatosítaniuk magukban, hogy a tényfeltáró bizottság eredményeit nemzetközi érdeklődés és figyelem is kíséri.”¹⁴

¹³ Uo., 110.o.

¹⁴ Uo., 90.o.

A Szövetségi Parlament többségi akaratának, amely az NSZEP-diktatúra történetét és következményeit tárgyaló tényfeltáró bizottság felállítását támogatta, határozottan ellentmondott Uwe Jens Heuer PDS-es képviselő. Számára a nemzetközi jog alapján az NDK az 1972-es Alapszerződés révén az NSZK által is elismert szuverén állam volt. A Szövetségi Parlamentnek így véleménye szerint nem állt jogában az NDK-ról ítélni. A Németországot kívülről és belülről is érintő hidegháborúra és arra hivatkozott, hogyan került a két német állam ellentétes szövetségi rendszerekbe, s ez alapján követelte, hogy ne csak „az NDK-n belüli igazságtalanságokról és demokratikus jogsértésekről legyen szó.”¹⁵ A sokáig NSZEP-tag és immáron a Bundestag szabadon választott képviselője jogásként egyáltalán nem volt tisztában a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányos önértelmezésével. Az Alaptörvény preambuluma 1949-ben a Német Szövetségi Köztársaság számára állami célként azt a feladatot határozta meg, hogy Németország szabad egységének megteremtéséért fáradozzon az egyesült Európában, s ez 1990-ben valósult meg.

VI. A NÉMET EGYSÉG ÉS A FELOSZTÁS TÖRTÉNETE – WILLY BRANDT FIGYELMEZTETÉSE

A volt kancellár, Willy Brandt utolsó beszéde ennek, az NSZEP-diktatúra történetének és következményeinek feltárására hivatott parlamenti bizottságnak a felállításáról szólt. Egy republikánus államférfi szemszögéből határozta meg a feladatait, akinek még megadatott, hogy megélje a német megosztottság végét.

Vereségek, emigráció, törések és sikerek jellemezték politikai életútját: A weimari köztársaság végén a fiatal szocialista élete veszélybe került, a nemzetiszocialista terror elől Norvégiába kellett menekülnie; a háború után visszatért a lerombolt Berlinbe, tehetetlenül élte át Németország felosztását és aktívan részt vett a Nyugat-Berlin felszabadításáért a kommunisták ellen vívott küzdelemben. A város kormányzó polgármestereként tanúja volt 1961-ben a fal felépítésének, kancellárként pedig az új keleti politikával hidat húzott az NSZK és Moszkva közé, amelyet Helmut Kohl 1989/90-ben a német egységről folyó egyeztetések során ki tudott használni. Brandt politikai életét 1945 után átítatta a német megosztottság. A berlini fal leomlása után, 1989. november 10-én, a schönebergi városháza erkélyén fogalmazta meg a szavakat, amelyek elindították az egyesülési folyamatot: „Most összenő, ami összetartozik!” Ugyanaz az erkély volt, amelyről a felháborodott és tanácstalan berlinieknek 1961 augusztusában azt kiáltotta, hogy „az ország városának a felosztását sohasem fogjuk elfogadni”.

A német történelem eme évszázadára visszatekintve határozta meg a volt kancellár a bizottság feladatait: az NSZEP-diktatúra struktúráinak és módszereinek a „felderítése és tisztázása” álljon a középpontban, „különös tekintettel

15 I. kötet, uo., 89.o.

a párt, az állam és az úgynevezett állambiztonság hatalmi központjaira, és azokra a területekre, ahol a különféleképpen meghatározható felelősség mértékéről van szó.”¹⁶

A bizottságnak Brandt elképzelése alapján szükségszerű, történelmi és politikai részt kellett vállalnia a német egyesülési folyamatban. Az NSZEP-örökség kezelését következőképpen „össznémet feladatként kellett felfogni, s mint hozzájárulást ahhoz a megbékéléshez, amelynek a feltétele a hitelesség.” Nyomatékosan sürgette a demokratikus konszenzust „a szerencsétlenség tekintetében, amely Németország másik felét sújtotta, éppen akkor, amikor közösen átvészeltük a náci-uralmat. Arról szó sem lehet, hogy a félreérthetően új tartományoknak nevezett területeken élő honfitársainkat magukra hagyjuk, hogy egyedül dolgozzák fel a német történelemnek a szovjet uralom és a kommunista diktatúra alatt rájuk kényszerített nyomasztó fejezeteit, és a lehető legnagyobb rendben túltegyék magukat rajtuk.”¹⁷

Minden kísérletet egyértelműen elutasított arra vonatkozóan, hogy a politika pontot tegyen a történet végére. „Éppen az 1933 és 1945 közötti évek után nem sok, vagy semmi értelmét sem látom annak, hogy a dolgokat jótékony homállyal orvosoljuk. De az sem jöhet szóba, hogy a hibákat oda hárítsuk, ahol semmi keresnivalójuk.”¹⁸

16 I. kötet, *uo.*, 32.o.

17 *Uo.*

18 *Uo.*

Prof. Dr. Axel Klausmeier

A HATÁR A NÉMET EMLÉKEZÉSKULTÚRÁBAN

Utólag visszatekintve sok mindent könnyen elemezhetünk, vannak azonban dolgok, amelyekben még alapos boncolgatás után is marad némi talányosság. Míg 1989 őszén szinte mindenki egyetértett abban, hogy a határmenti létesítményeket, és legfőképpen a Berlint keresztülszelő falat a lehető leggyorsabban és nyomtalanul el kell tüntetni, polgárjogi aktivisták és hamarosan kutatók is érthető módon leginkább a nép legszembeötlőbb ellenségére vetették rá magukat: az állambiztonságra. Az emberek akarataik ellenére a „Stasi-csapdába” estek. Az NSZEP-rezsim tárgyi, vagyis épített nyomait – ebben pártok és frakciók általánosan egyetértettek – lehetőleg nyom nélkül el akarták tüntetni. Ezzel szemben Berlinben a Stasi-központok elfoglalói 1989 decemberében és még inkább 1990. január 15-én minél több akta megmentésére törekedtek. A határlétesítményekről érthető módon mindenki azt gondolta: „Minél hamarabb szabaduljunk meg tőlük”, hogy újra visszatérhessünk a rendes kerékvágásba. Bizonyos szempontból tehát a berliniek éppen azt vitték véghez, amit a korábbi polgármester Willy Brandt 1961-ben, átütő stílusában a lelükre kötött és feladatukként rótt fel. Felkiáltása, miszerint „A falnak el kell tűnnie!”, hatásosnak bizonyult. A berliniek olyanok voltak, mint a szabadon engedett rabok, akik le akarták vetni rabruháikat,¹ s ez a rabruha a fal volt.

¹ Ld. ezzel kapcsolatban: Rainer E. Klemke, *Das Gesamtkonzept Berliner Mauer*, in: Klaus-Dietmar Henke (Hrsg.), *Die Mauer. Errichtung, Überwindung, Erinnerung*, München, 2011, 377-393. o., itt 377. o.

Pontosan 200 évvel a Bastille ostroma után a határőr csapatok és a szövetségi hadsereg segítségével, valamint a brit hadsereg nehézfegyvereivel rombolták le a gyűlölt építményt, mégpedig az NDK egyetlen szabadon választott parlamentjének a parancsára, amely egyben a leghatékonyabb is volt a német történelemben. Március közepén választották meg, március végére meg is született a fal lebontásáról szóló törvény, melyet 1990. június 13-án hajtottak végre. Szeptember végén, az 1990. október 3-i egyesülés előtt nem sokkal, az utolsó pillanatban, a kelet-berlini Műemlékmegőrző Intézet még 12 rövid szakaszt jegyzett be a kelet-berlini műemlékek listájába.² Ez után a fal-kérdést, a lakosság nagy része legalábbis, végleg félretette.

Azonban azt, hogy a megosztottság története és a fal leomlásának és Németország újraegyesülésének évszázados jelentőségű eseménye nem szűkíthető le csupán a történelemlékönyvek és a képes albumok ábrázolásaira, már számos magánszemély, kezdeményező csoport és állami szerv tudta, akik már rövidebbel az 1989-es békés forradalom után védelem alá akartak venni egyes helyszíneket, mint tárgyi bizonyítékokat. Civil ötleteik nyomán nem csak Berlinben, hanem a korábbi belnémet határ mentén is múzeumok, emlékhelyek és emlékművek jöttek létre, amelyek a legkülönbözőbb módon vetnek számot a legújabb német történelemmel. Ezen intézmények mindegyikének megvan a maga sajátossága és a „német felosztás” témáját földrajzi, regionális vagy helyi jellegzetességek alapján mutatják be. Ezek közül a határ menti helyek közül néhány, mint például Mödlareuth (Türingia/Bajorország), melyet „Little Berlin” néven is emlegettek, mivel a fal éppen a település közepén húzódott végig, a korábbi amerikai megfigyelő-állás, a Point Alpha, (Hessen/Türingia) és az egykori határátkelőhely a Helmstedt/Marienborn autópályánál (Szász-Anhalt/Alsó-Szászország), 2011 óta az Európai Kulturális Örökség címet viseli.

Ezek a helyek, a kerítések, őrtornyok és szögesdrótjaik, a felosztásnak csupán szemmel látható részét alkotják. Fontosabbnak tűnik azonban a történelmi háttér, a politikai és gazdasági következmények, és nem utolsósorban annak bemutatása, milyen hatások érték a határ mentén és a határral együtt élő emberek életét. 1996-ban ezért ezek az intézmények „Az egykori belnémet határ múzeumainak, emlékhelyeinek és műemlékeinek munkaközösségébe” szerveződtek; ekkor a helyszínek védelme többnyire civil szerepvállalás útján valósult meg, amely egyes állami projekt támogatások útján időnként állami segítséghez is jutott.

² Ld. ezzel kapcsolatban: Peter Goralczyk beszéde a „Gefunden und Verloren: Metamorphose von der Spreeanlage zum (fast verschwundenen) Denkmal” c. vita során, in: *Tagung Mauer und Grenze – Denkmal und Gedenken. Dokumentation der Tagung des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz vom 10.-12. Mai 2009 in Berlin, Baden-Baden, 2009* (= a Német Műemlékek Országos Bizottságának sorozata, 76,2 kötet), 51-64 o., itt 53.o.

A Berlińi Fal Emlékhely légifelvétele, © J. Hohmuth

Párhuzamosan ezzel a korai 90-es években inkább szórványosnak nevezhető tendenciával, amely a berlini fallal tárgyi örökségként foglalkozott, ahogy már említettük, a tudományos kutatás nem az építmény történetére összpontosított, hanem a megosztás okait és következményeit vizsgálta, a kettős államalapítást. A kétállamiság története volt a kutatói érdeklődés középpontjában, azon belül a legelső helyet pedig a Stasi foglalta el. Nem csak a pártot hanyagolták, amely felelős volt a rendszerért, hanem a tárgyi oldalt is, nevezetesen az építményt és a határlétesítményeket, amelyek a hatalom kontinuitását egyáltalán biztosították.

A békés polgárjogi aktivistáknak köszönhetően a Stasi-központok elfoglalásával és az akták biztonságba helyezésével elkezdődött az épphogy csak megbukott NSZEP-diktatúra feldolgozása, a Stasi-iratokat kezelő szövetségi megbízott 1990. október 3-i munkába lépésével megvetették a tudományos kutatásnak és a gyakran személyes vonatkozású akták felelősségteljes kezelésének alapjait is, és 1992 májusától a Szövetségi Parlament két, az NSZEP-diktatúra feldolgozásával megbízott vizsgáló bizottságának egyike is felvette a munkát. Ebből számos további kezdeményezés és intézmény is született, mint például az NSZEP-diktatúra Feldolgozására Létrehozott Szövetségi Alapítvány, amelynek alapítását a második tényfeltáró bizottság javasolta. A Szövetségi Alapítvány 1998 őszén kezdte el munkáját.

Csupán 1999-ben jelent meg az első tudományos vizsgálat a fal maradványainak kezeléséről a leomlása után, mégpedig Polly Feversham és Leo Schmidt

tollából „A berlini fal ma” címmel.³ Az emlékhelyek építése, amelyek a fal áldozatainak és az NSZEP által elkövetett igazságtalanságok eredeti tetthelyeinek állítottak emléket, még sokhelyütt civil kézben volt; a politika csak lassan merészkedett a még mindig füstölgő történelem közelébe. Anélkül, hogy a tartományok, és leginkább a szövetség kivette volna a részét az emlékhelyek finanszírozásából, amelyek az emlékezőskultúra kikristályosodásának a magját képezték, ezek a létesítmények nem jöhettek létre. A 13. Német Szövetségi Parlament 1995-ben „Az NSZEP-diktatúra következményeinek leküzdése a Német Egység folyamata során” nevű tényfeltáró bizottságát azzal bízta meg, hogy emlékhely-konceptiót dolgozzon ki, és jelölje ki az állami jelentőségű emlékhelyeket.⁴ A nemzetiszocialista diktatúra egész Németországot érintette, a hozzá kapcsolódó emlékezési helyekkel következképpen az egész országban találkozhattunk. Azok az emlékhelyek azonban, amelyeket a kommunista diktatúra áldozatainak szenteltek, az egykori NDK területére korlátozódtak. A bizottság Berlin központi történelmi szerepét is hangsúlyozta a két diktatúra során, amelyeknek székhelye a városban volt. Ezért a kortörténelmi múzeumok és emlékhelyek száma Berlinben különösen magas. A bizottság a kettős diktatúra-történettel kapcsolatban is további kiemelt feladatot oldott meg. A diktatúrák összehasonlításában a nemzetiszocialista uralom bűneit nem szabad relativizálni, sem az NSZEP bűneit bagatellizálni. Ez a megfogalmazás lényegesen

Az egykori halálsáv látképe, © J. Hohmuth

³ Polly Feversham/Leo Schmidt, *The Berlin Wall today*, Berlin, 1999.

⁴ Ld. még: Manfred Wilke, *Erinnern für die Zukunft. Die Gedenkstätte Berliner Mauer im Kontext des Gedenkstättenkonzeptes des Bundes*, in: *Deutschland-Archiv* 1(2011), az interneten: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/54235/erinnern-fuer-die-zukunft?p=all> (2013. június 3-i állapot).

hozzájárult a két diktatúra emlékhely-koncepciójának szövetségi szinten való megteremtéséhez. A Szövetségi Parlament elfogadta ezt az emlékhely-koncepciót és ez lett az országos jelentőségű emlékhelyek szövetségi támogatásának a koncepcionális alapja. Ezzel sikerült „a Szövetségi Köztársaság negatív emlékezetét államilag támogatott közfeladattá alakítani, s a demokratikus kultúra és az ezt megalapozó oktatási folyamatok forrásává tenni”. Az a gondolat, hogy a demokráciára nevelés a kettős diktatúratörténet emlékezetén keresztül lehetséges, a Szövetség 2007-es emlékhely-koncepciójában is vezérmotívumként tükröződik vissza: „Minden generációnak újra és újra át kell adnunk a történelmünk ezen fejezeteiből levont tanulságokat.”⁵

A Szövetségi Köztársaságban a kultúra azonban a szövetségi tartományok hatáskörébe tartozik. 1990-ig a nemzetiszocialista diktatúra emlékhelyeinek létrehozása és fenntartása néhány kivétellel nem a szövetség ügye volt. A szövetség belépése az emlékhelyek támogatásába inkább a német egyesülés közvetlen következménye volt. Ennek kiváltó oka az „NDK nemzeti emlékeztető és emlékezési helyeinek” átalakítása volt az egykori buchenwaldi, sachsenhauseni és ravensbrücki nemzetiszocialista koncentrációs táborokban.⁶ Ezek az emlékhelyek az NDK-ban nem csupán a nemzetiszocialista terror áldozataira emlékeztettek, hanem az NSZEP-diktatúra antifasiszta legitimációját is szolgáltniuk kellett. Így az 1945 és 1950 közötti szovjet különleges táborokban fogvatartottak szenvedéseiről ezeken a helyeken nem tettek említést. Az új emlékhelyek ezzel szemben tudományosan megalapozott oktató-helyekként definiáltak magukat és nem a politikai propaganda színhelyeként. A klasszikus történeti múzeumokkal szemben ezek „korabeli emlékek, tethelyek és a szenvedés színhelyei, s – konkrétan és jelképesen – sírhelyek és temetők is”.

A belnémet határ és a fal szétválasztották ugyan a két német államot, de mégis kapocsnak bizonyultak Németország második világháború utáni megosztott történelmében. Erre a kettészakított közösségre emlékeztetnek a civil kezdeményezés nyomán létrejött határ menti múzeumok az egykori belnémet zónahatáron és a falra emlékeztető helyek és emlékművek Berlinben. Országos jelentőségüket a bizottság is hangsúlyozta: „A megosztottságra és a határrendszerre emlékezni az egykor megosztott városban, Berlinben, különösen fontos.”

Az 1990 és 2005 közötti évek Berlinben a falfelejtés jegyében teltek.⁷ Kemény küzdelem indult egy emlékhelyért, amely a város megosztottságára történő emlékezés magva lehet. A fal leomlása után a várost és a politikusokat az

5 Ld. ezzel kapcsolatban a falra való emlékezés átfogó koncepcióját az interneten: <http://www.stiftung-berliner-mauer.de/de/stiftung-8.html> (2013. június 3-i állapot).

6 Ld. ezzel kapcsolatban: Wilke, *Erinnern* (ld. 4. l. ábr.).

7 Ld. ezzel kapcsolatban: Axel Klausmeier/Leo Schmidt, *Mauerrelikte*, in: Henke, *Mauer* (mint 1. l. ábr.), 342-354.o.

A megemlékezés ablakai, © Gedenkstätte Berliner Mauer

a kérdés foglalkoztatta, mennyi falat hagyjanak meg a későbbi generációk számára emlékül. Ennek az emlékezésnek a képviselői, a műemlékvédők, az 1990-es általános rombolási láz közepette alulmaradtak. Ugyan felvették Berlin tartományi műemléklistájára a Bernauer Straße falmaradványait, azonban a berliniek hangulatával és az Eberhard Diepgen vezette keresztény- és szociáldemokrata nagykoalíció politikájával szemben csak mérsékelt sikerrel tudták ezt elfogadtatni. A fal felépítésének 30. évfordulója alkalmából 1991-ben a berlini szenátus mégiscsak határozott a „Berlini Fal Emlékhely és Emlékmű” létrehozásáról az igencsak lerombolt Bernauer Straßé-n. A Bernauer Straße különösen meghatározó felosztási története miatt egyezett meg a tartomány és a szövetség abban, hogy „a Bernauer Straße legyen a berlini falra való emlékezés” központi helyszíne;

Azonban további nyolc év kemény küzdelemre volt szükség, míg az emlékhely két acélfal közötti, részben felújított határsávját, az úgynevezett „Emlékművet” 1999-ben az akkor még fiatal miniszter asszony, Angela Merkel megnyithatta.

A berlini politika minden fáradozásában, hogy a fal emlékezetének helyet teremtsen, mindvégig volt valami lagymatagság. Ennek legfőbb oka valószínűleg az volt, hogy Kelet és Nyugat nem egyforma emlékeket ápolt a város felosztásáról. További hat év telt el, míg Berlinben a közvélemény és a politika figyelmét egy magán-kezdeményezésű provokáció hívta fel a hiányosságra: a városban nem volt már – hangzott a vélemény, tagadván a Berlini Fal Emlékhelyet a Bernauer Straßé-n, amelyet kifejezetten a „kommunista zsarnokság áldozatainak” szenteltek – olyan hely, amely a fájdalmas megosztottságra emlékeztetett volna. A „Ház a Checkpoint Charlie-nál” nevű magánmúzeum a berlini Friedrichstraßé-n, bérelt telken figyelmeztető emlékművet állított a fal és a belnémet határ mentén elhunytak emlékére. Ez egy 144 m hosszú rekonstruált faldarabból és 1065 fake-

resztből állt, és minden kereszt egy-egy név szerint ismert halottra emlékezett, aki a belnémet és a berlini határ mentén vesztette életét. Míg a Klaus Wowereit vezette szenátus és az SPD-PDS koalíció bírálta ezt a mindenfajta tudományos megalapozottságot nélkülöző „akcióművészetet”, a látogatók és az áldozatok szövetségeinek képviselői megkönnyebbülésüknek adtak hangot, hogy végre a város központjában is látványosan gondoltak a halottakra. A provokáció hatott: a Német Szövetségi Parlament, azon belül az FDP, a Bündnis 90/Die Grünen, a CDU és az SPD képviselői a Parlamentben kiharcoltak egy határozatot, amely a Bernauer Straße-i emlékhely kiépítését követelte. A szövetségi kormánynak és Berlin tartományának 2005. április 13-ig kellett a keretkoncepciót benyújtaniuk.⁸ A Szövetségi Parlament sürgetése hatásosnak bizonyult, hiszen 2005 áprilisában éppen egy baloldali szenátor, a kultúráért és tudományért felelős Thomas Flierl (PDS) terjesztette elő az első tervezetet a decentralizáltan szervezett „Berlini Fal Emlékezési Koncepcióról”. A benyújtott tervezetben a szenátus azt fogalmazta meg, hogy az „egész várost átszelő vágást” decentralizált, tehát több fal-helyszínhez kapcsolódó koncepcióban szeretnék láttatni.⁹

Lényegében a következő alapelvekről volt szó:

- A korábbi határ autentikus maradványait teljes terjedelmükben meg kell őrizni. Ezen kívül a határvédelmi rendszer nagyobb összefüggő részét is be kell mutatni. Erre kizárólag a Bernauer Straße környékét tartották alkalmasnak.
- A berlini fal áldozataira való emlékezés központi helye a Bernauer Straße emlékhelye.
- Teljesíteni kell a Német Szövetségi Parlament kívánságát, hogy a Brandenburgi kapu és a Német Szövetségi Parlament közelében is emlékeztessen valami a berlini falra, megemlékezzen az áldozatokról és kifejezze az örömet, hogy a német megosztottságot sikerült leküzdeni. Ez természetesen nem jelenthet konkurenciát a Bernauer Straßé-n lévő központi emlékhely számára. Ezért egy információs pont létrehozását javasolták a leendő Brandenburgi kapu metrómegállóban.
- A berlini fal nem csak berlini és német emlékhely. Berlinből hiányzik egy olyan hely a városközpontban, amellyel a világhatalmak konfrontációját lehetne ábrázolni. Ezért azt javasolták, hogy a Checkpoint Charlie környékén hozzanak létre egy dokumentációs pontot, mely a Friedrichstraße határátelkelőjét és a berlini falat világpolitikai vonatkozásában szemlélteti.
- Meg kell tartani az emlékhelyek az elmúlt 15 évben kialakult decentralizált összképét, amely annak köszönhető, hogy a falnak csak darabjai maradtak fenn és a körük szerveződő kezdeményezések különböző helyeken és eltérő időpontokban koncentrálódtak. A szervezetek és egyesületek rengeteg

⁸ Ld. ezzel kapcsolatban Axel Klausmeier, *Die Gedenkstätte Berliner Mauer an der Bernauer Straße*, in: Henke, Mauer (mint 1. láb.), 394-406.o.

⁹ Ld. ezzel kapcsolatban: Klemke, *Gesamtkonzept* (mint 1. láb.); valamint *Gesamtkonzept zur Erinnerung an die Mauer*, az interneten: <http://www.stiftung-berliner-mauer.de/de/stiftung-8.html> (2013. június 3-i állapot).

egyéni kezdeményezése általában a polgári szerepvállalás eredménye volt. Ezeket megfelelően értékelni és támogatni kell.

- A Berliner Mauerweg már elkezdett projektje, amely gyalog- illetve bicikliútként az emlékezés fontos útvonalait és helyszíneit köti össze, kiemelt támogatást érdemel. Az utat össze kell kapcsolni a már meglévő információs médiumokkal, mint pl. a Geschichtsmeile elemeivel, a kommunikációt pedig egységesíteni kell. Ide tartozik az is, hogy folytatni kell a fal vonalának jelölését a kétsoros macskakövel és a feliratozott réztáblákkal.
- A különböző emlékhelyeket történetük és a megmaradt tárgyi bizonyítékok alapján különálló, egymást kiegészítő témákhoz lehetne hozzárendelni. Az egyes helyszínek így egymásra utalhatnak és átfogó kontextust alkothatnak, anélkül, hogy elveszítenék saját különleges perspektívájukat. Egy kapcsolódó kommunikációs koncepció, a szórólapoktól kezdve az elektronikus ajánlatokon és az audio guide-on át egészen a tömegközlekedés, elsősorban a metró és a városi gyorsvasút állomásainak integrált bevonásáig érzékelhetővé a kontextust. Azt is meg kell vizsgálni, hogy az erre megfelelő helyeken a határállapotot lehetne-e virtuálisan rekonstruálni, vagy művészeti projekteket megvalósítani.

Röviden: decentralizált emlékhely-koncepció kidolgozásáról volt szó, amelyben az egymással hálózatot alkotó 15 különböző fal-helyszín eltérő témáknak van szentelve. A helyszínek elnevezésének alapját a fal szerkezeti maradványainak pontos feltérképezése adta, amelyet Axel Klausmeier és Leo Schmidt dolgozott ki 2001 és 2003 között a berlini szenátus számára. A koncepciót, amelynek megvalósítására az elkövetkező hónapokban Berlin tartomány, a Szövetség és az EU ERFA programja összesen 37 millió eurót gyűjtött össze, az a gondolat vezérli, hogy az illő megemlékezés helyreállíthatja az áldozatok méltóságát, és hogy a fal nem csupán a németek nemzeti emlékműve, hanem sokkal inkább a hidegháború nemzetközi szimbóluma. Az ambivalens nemzeti és nemzetközi igényeket a decentralizált koncepció központjának, nevezetesen a Bernauer Straße emlékművének kell kielégítenie, hiszen itt a „műemlék-együttesnek a berlini fal helyi, országos és nemzetközi dimenzióit egyformán meg kell jelenítenie”.

Ennek a koncepciónak a keretein belül alapították a Berlini Fal Alapítványt is, amelyet a tartomány és a szövetség egyenlő mértékben finanszíroznak, és amely a korábban polgári kezdeményezésre létrejött Berlini Fal Emlékműveket és a Marienfelde menekülttábor emlékhelyét egyesíti. Így az Alapítvány ernyője alatt teljes körűen foglalkoznak a német-német felosztás történetével.

Az Alapítvány 2009 januárjában látott hozzá a munkához és azóta az emlékmű kiépítését fő céljaként hatékonyan előremozdította. A Bernauer Straßei emlékhely kialakításának legfontosabb jellemzői a következők:¹⁰

10 A következőhöz ld. még: Klausmeier, *Gedenkstätte (mint 8. láb.)*.

Információs oszlopok a Berlini Fal Emlékhely külső területén, © J. Hohmuth

- Nélkülöz mindennemű újjáépítést. Az emlékhely történelmi valóságon nyugvó hitelességét hangsúlyozandó, a határ menti létesítmények megmaradt szerkezeti elemein az elveszett részeket utánarajzolással láthatóvá teszik és kortenacéllal kiegészítik. A menekülő alagutak vonalát, valamint a lerombolt házak alaprajzát is kortenacél-szalagokkal vázolják fel. A „felújítás nincs” irányelve igyekszik elejét venni, hogy a látogatóknak a helyszín hitelességébe vetett bizalma sérüljön. Ha a tárgyi bizonyítékok csak részben hamisnak bizonyulnának, az a teljes helyszín hitelességét rombolná le, illetve a helyszín valós mivoltát és történetének igazságát kérdőjeleznék meg. Az emlékműveknek hitelességre és valódiságra kell törekedniük és meg kell őrizniük a fennmaradt struktúrákat, ellenkezőleg hosszú távon saját maguknak ártanának. Alapvető dolgokat kérdőjeleznék meg velük kapcsolatban. Jörn Rüsen ebben az összefüggésben a „tényszerűség pátozásáról” beszél.¹¹
- A terület történelmi sokrétősége, kiterjedése és a rajta lezajlott rengeteg esemény a berlini fal történelmének kronologikus, egyenes elbeszélését nem is tenné lehetővé. Így a határ menti sávnál olyan kiállítási koncepciót dolgoztak ki, amelynek információs rendszere gondoskodik a közvetlen

¹¹ Jörn Rüsen, *Über den Umgang mit den Orten des Schreckens. Überlegungen zur Symbolisierung des Holocaust*, in: Dieter Hoffmann (Hg.), *Das Gedächtnis der Dinge*, Frankfurt a. M., 1998, 330-344.o., itt 334.o. Ebben az összefüggésben azt mutatja meg, hogy a tényszerűség, mint tulajdonság, mely a hiteles maradványok esetében adott, egzisztenciális dimenziót nyit meg, melyen keresztül az eseményre emlékezhetünk. Ugyanakkor úgy emlékezünk rá, mint valamire, ami a tényszerű jelenlét alól kibújik és csak hiányzóként érzékelhető.

A Berlini Fal Emlékhely és a látogatóközpont légifelvétele, © J. Hohmuth

helyi kapcsolódásról. A kiállítás info-pontok és információs szolgáltatások segítségével magyarázza el a legfontosabb eseményeket és történelmi összefüggéseket, összekötve azokat a történelmi helyszínekkel.

- „Régészeti ablakok” mutatják be a határ menti létesítmények régebbi rétegeit, illetve a városnak olyan útvonalait, amelyeket a fal és a határ menti sáv elzártak. Az „ablakok” muzeális keretei által a határmenti létesítmények tárgyi maradványai, valamint a lerombolt történelmi szerkezetek régészeti lelőhelyekhez hasonlatos módon rendeződnek el és kerülnek kontextusba.
- A szomszédos tűzfalaknak, amelyek nagyméretű fotóreprodukciókkal emlékeztetnek a történelmi helyzetre, különleges jelző szerepe van az arra sétálók és az elhaladó járművek utasai számára; ezek hívják fel a figyelmet a történelmi helyszínre.
- A kültéri kiállítás általános koncepciójába beletartozik még a dokumentációs központ kiállításának az átrendezése. A Bernauer Straße 111. alatt található átépítendő dokumentációs központ belső kiállítása a „diktatúra szellemét” akarja bemutatni és a történelem auráját megjeleníteni. A cél, meggyőző kapcsot kialakítani a belső kiállítás és a szabadtéri terület között. A belső oldal megmutatja, illetve elmélyíti azt, amire kívül nem, vagy nem egykönnyen jön rá az ember. Fő vonatkozási pontok a fal leomlása után is aktív védelemre szoruló emberi-, szabadság- és polgári jogok.

Az egykori határ menti sáv kiállításának új kialakítása ezáltal teljesen a szét-szabdalt terep hangulatára épít, a kihívást lehetőségként kezeli és az elbeszélést a történelmi helyekhez, valamint a hitelesen fennmaradt tárgyi anyaghoz

kapcsolja. A fal és a hozzátartozó határlétesítmények nyílásában, a többszintes beépítés kellős közepén létrejövő folyosó a külső tér meghatározó strukturális elemévé válik; az NDK határőr-csapatok teljes hosszában megtartott őrállás-vonala a területen áthaladó nyomvonal.

A fal építésének 50. évfordulóján, 2011. augusztus 13-án adták át a nyilvánosságának az összes alkotmányos szerv részvétele mellett a kibővített emlékmű központi részét. Azóta tovább folyik az építkezés, és jövőre, a fal leomlásának 25. évfordulójára várható az új állandó kiállítás megnyitása az – akkorra már átépített – dokumentációs központban.

Hogy a korábbi szövetségi kancellárt, Gerhard Schrödert idézzem, végezetül feltehetnénk a költői kérdést: A Berlini Fal Emlékmű most már olyan hely, ahova szívesen megy az ember?

Erről tulajdonképpen a látogatókat kellene megkérdeznünk, bár minden bizonnyal egyértelmű „igennel” válaszolhatunk, hiszen múlt évben körülbelül 700.000 látogatója volt az emlékműnek, s számuk 2013-ban is tovább nő. Köztük egyre több magas rangú állami vendég érkezik, hiszen a nemzetközi nagykövetségek is egyre jobban figyelnek a helyre. Alapjában véve ez ugyanannak a „hivatalos” berlini látogatási programnak a folytatása, amely már a fal építésének kezdete óta létezett, csak most mások az eszközei. Míg a fal idején a nemzetközi állami vendégeket a fal két oldalán rendszeresen, de különböző szándékkal és meggyőződéssel vitték el az embertelen erődítményekhez, a mai politikai üzenet egyértelmű. Régen John F. Kennedy, Martin Luther King, Ronald Reagan, Nyikita Hruscsov vagy Valéry Giscard d’Estaing, ma Harry brit herceg, Viktória svéd hercegnő vagy a legkülönbözőbb országok állam- és parlamenti elnökei érzik át itt az üzenetet, hogy a szabadság és a demokrácia nem önmaguktól értetődő dolgok, s hogy az emlékezéshez hiteles helyekre van szükség.

Eötvös Péter

EMLÉKEZÉSKULTÚRA MAGYARORSZÁGON – EMLÉKEZÉS A KOMMUNIZMUSRA

Szeretném leszögezni, hogy nem vagyok történész, sem szociológus, de jogász sem. Vegyész mérnök vagyok, így ne számítsanak elemzésekre, vagy egyéb mélyenszántó felismerésekre a beszédemben. Én megfigyelem az eseményeket és tényeket állapítok meg. Az értékelést meghagyom a fent nevezett szakembereknek, akik ezen a téren sokkal otthonosabban mozognak, mint az erre az ingoványos talajra tévedt természettudós.

Emlékezéskultúra, emlékezés – mit is jelentenek? Elsősorban a következőt állapíthatjuk meg: ezek a fogalmak, s minden, ami mögöttük rejlik, legnagyobb mértékben szubjektív dolgok. Minél távolabb van tőlünk egy tárgy, vagy az emlékezetünk egy benyomása a múltban, annál szubjektívebbnek tűnik az eszményeinkben. „Meg akarlak tartani téged, ezért választom számodra a megszipító messzeséget” – írta nagy költőnk, Ady. Tehát minél távolabbi múltba húzódik vissza az esemény, annál szebbnek látjuk. A csúf, számunkra hátrányos részletek egyre jobban eltörpülnek és jelentéktelenné válnak, s így a kép a tényleges eredetivel csak távolról kapcsolódó alakot ölt.

Ez a szubjektivitás a tudatlanságból táplálkozik. A tudatlanság nem feltétlenül korlátoltságból ered, hanem sokkal inkább az információ krónikus hiányának a következménye. S ezzel el is jutottunk a témámhoz.

Az átlagpolgár nyíltságával és kíváncsiságával szemlélem az élet történéseit, ugyanakkor megvannak a saját, illetve a családom fájdalmas tapasztalatai is, melyeket a kommunista terror idején kellett elszenvednünk. Mint a KDNP „A kommunizmus bűnei munkacsoportjának” vezetője, illetve az egykori Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének elnöke, sorstársaim szenvedéseinek képviselője vagyok, akik mindannyian a kommunisták bűneinek áldozatai voltak. Így véleményemet inkább a saját és a szenvedésben sorstársaim tapasztalatai formálják, semmint a politikai sajtó vagy az irodalom. Megpróbálok az ezekből a forrásokból merített megállapításokat elemezni és továbbadni.

Emlékezéskultúra. Szeretem a kultúra szót, mert valami finomat, művészt sejtet; az étkezési kultúra, a jó viselkedés kultúrája, a társalgási kultúra és a vallási kultúra jól ismert fogalmak, amelyeket gyakran értékelő jelentéssel alkalmazunk, vagy elhatárolásként, esetleg összekötő elemként értelmezzük. Mindezeknek a csúcsa a gondolkodási kultúra, amely mindennapi életünket meghatározza. Vezérli az életünket és uralja annak minőségét. Hatalma óriási, ezért sokan próbálják elidegeníteni tőlünk a gondolkodás kultúráját, hogy gondolatainkat kívülről befolyásolhassák; ez a manipuláció, amely manapság egyre nagyobb teret nyer. A felelősség ezért a mindenfajta politikai beállítottságú és szenzációhajhász sajtót terheli. Az alapkérdést, hogy mi a jó és mi a rossz, az etika dönti el; az etika tartalmát megint csak az éppen uralkodó, bizonyos konszenzuson alapuló közvélemény határozza meg. Ez a vélemény azonban nagyon könnyen befolyásolható. A közvélemény befolyásolásának igen durva módszere, ha az uralkodó osztály erőszakkal borítja fel a jogrendszert. A magyar társadalom 1944 óta évtizedeken keresztül szenvedte ezt el. A horog- és nyilaskeresztesek viszonylag rövid, ámde annál véresebb periódusa után a vörös csillag érezhetően hosszabb uralma következett. A korszak önkényuralma és terrorja az 1953-as amnesztián látszik, amelyet az első Nagy Imre kormány hirdetett. Körülbelül 800.000 esetet érintett. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon nagyjából minden negyedik felnőtt elnyomás alatt élt vagy a bűnüldözés áldozata volt.

A szovjet vörös csillag brutális és erőszakos időszaka, amelynek módszerei az 1956-os forradalom után szükségszerűen enyhébb formában működtek tovább, 1989-ig tartott. A kommunista diktatúrának ez a durva és később enyhébb formája szisztematikusan befolyásolta társadalmunkat. A szabad gondolkodás, a szabad véleményformálás és a szabad véleménycsere megbéklyózása megbénították a társadalmat, főképp a magyar nép gondolkodó felét. Az értelmiséget, amely korábban a szellemi életet képviselte, kitzsították hivatalaiból, sőt, nem ritkán fizikailag megsemmisítették. Az iskola és az iskolai tudás a kommunista párt intenzív ellenőrzése alá került. A történelmet ártírták és nyilvánvaló hazugságokat terjesztettek, hogy hódoljanak nekik. A közvetlen vagy közvetett erőszak sokak gerincét meghajlította és megtörte. Az embereket arra kényszerítették, hogy a pártzsargon szókincsét alkalmazzák,

a dolgokat ne nevezzék nevükön, és az elnyomókat a nép legjobb barátaiként tüntessék fel. A rettenetes igazságtalanságok, a nyilvánvaló történelemhamisítások tabunak számítottak; legfőképp a kommunista párt és tisztviselői voltak érinthetetlenek, ők teljes immunitást élveztek.

Ez után a 40 év után, amely alatt két, sőt három generáció látta meg a napvilágot, váratlanul következett be az 1989-es fordulat, amely, véleményem szerint, az egész társadalmat váratlanul érte. Az egyedüliek, akik valószínűleg fel voltak készülve erre a változásra, a párt magasabb tisztviselői voltak. Főleg anyagilag biztosították be magukat, tisztségüknek köszönhetően az állami vagyomból kártalaníthatták magukat, áthágva számos írott és íratlan szabályt. A bizonytalanság rövid időszaka után szépen lassan, újonnan szerzett gazdagságuknak köszönhetően visszaszerezték a politikai hivatalokat is.

Mivel az első MDF-kormány – fogalmazzunk így – naivitásából sok fontos, a szellemi és politikai megújulás biztosítását szolgáló törvény esetében hagyta magát az orránál fogva vezetni, sok minden kimondatlanul maradt. A politika azóta megszilárdult beskatulyázása a jobb- és baloldaliságba, és ennek megfelelően a lakosság megosztása, akadályozták és akadályozzák ma is a múltunkkal való őszinte szembenézést.

Ez a számvetés a múlttal, a jobb- és baloldali diktatúrák feldolgozása, Magyarországon gyakorlatilag máig nem következett be. Ennek egyik oka a kommunista idők szisztematikus agymosásában lelhető fel. Ez megfosztotta az embereket a régi erkölcsi értékektől, így elvesztek a fontos tájékozódási pontok. Minden relatívvá vált, az alapigazságok a fejük tetejére álltak. Már Szent Pál is említette az ehhez hasonló mesterkedéseket 2000 évvel ezelőtt a Korinthusiaknak írt második levelében: *„Az ilyenek álapostolok, álnok munkások, akik csak a látszatát keltik annak, hogy Krisztus apostolai. S ez nem csoda, hiszen a sátán is a világosság angyalának tetteti magát.”*

Ilyen, a munkájukat profin végző álapostolokkal tömegesen találkozhattunk a vörös diktatúra alatt. A hatást máig érezhetjük. Az áldozatok, akiknek ítélőképességére a diktatúrák rányomták bélyegüket, ma már nem képesek az elmúlt 40 év eseményeit masszív előítéletek nélkül értékelni.

Az erkölcsi szabályok, amelyek az évszázadok tapasztalataiból, az egyházak tanaiból születtek és a társadalmi együttélést szabályozták, eltűntek, és a kommunista tanok nem tudták őket helyettesíteni. Az embereknek az ítéletalkotáshoz viszont normákra van szükségük, egyébként elvesznek a mindennapi problémákban. Ez fokozottan igaz a múlt problémáira vonatkozó ítéletalkotásra. Ha nem tudunk különbséget tenni jó és rossz között, mert kusza korunkban sok minden tetszőlegessé vált, a kommunista bűnökkel kapcsolatos ítélet sem lesz egyértelmű. Sokan hagyták, hogy elvakítsa őket a szerény jólét, amelyet a „keleti blokk legvidámabb barakkja” nyújtott. A nagyon alacsony szintű,

látszólagos biztonságérzettel a társadalom alsóbb, kevésbé művelt részét ki lehetett elégíteni. Ezekről az emberekről nem várhatjuk el, hogy ne nosztalgiaiával gondoljanak vissza a Kádár-korszakra, hiszen ők valójában vesztesei a 1989-90-es rendszerváltásnak. Ezeknek az embereknek – néha a szó szoros értelmében – kicsúszott a talaj a lába alól. A társadalomnak ez a rétege hagyományosan könnyű prédája a szélsőséges gondolatoknak.

A művelt, úgynevezett értelmiségi emberek nézetei a múlt feldolgozásának irányával kapcsolatosan szintén problematikusak. Alapvetően itt két, máig egymással versengő csoportot különböztethetünk meg. Az egyik felük a tettestársakból áll, akik belenyugodtak a rendszerbe, ez a középosztály többé-kevésbé előnyös helyzetű része, amely nyilvánvalóan a rendszer vezető feladatait látta el. Minden bizonnyal igen különböző okok vitték rá az egyes embereket arra, hogy így helyezkedjenek.

A művelt lakosság második fele nem tartozott a társadalom privilegizált részéhez. Sokuktól származása vagy éppen politikai orientációja alapján megtagadták a lehetőséget, hogy konstruktív módon részt vegyenek a rendszerben. Elsősorban állami hivatalnokok, tiszték, rendőrök, valamint gyár-, üzlet- és földtulajdonosok, stb., és családjaik vesztették el állásukat 1945 előtt. Ezek az emberek a kommunisták által kitalált osztályozásban az X megjelölést kapták, amit gyermekeik is megörökölték a vele járó súlyos hátrányokkal együtt.

Logikus, hogy a két társadalmi réteg tagjai teljesen különbözőképpen látják múltjukat. Sokan a náci-korszak áldozatainak, mások pedig a vörös diktatúra sértettjeinek tartják magukat. Jómagam csak az utóbbi csoporttal foglalkoztam. Meg kell állapítanom, hogy ezek az emberek, hasonló ürüggyel, mint zsidó honfitársaik, a származásuk és nézeteik alapján a legdurvább igazságtalanságokat szenvedték el. Miután az első megtorlások, az internálás és a börtön időszaka lezárult – ez 1956-ban volt – a megpróbáltatások még nem értek véget. A szabadon engedetteket rendőrségi módszerekkel üldözték tovább. Csak alacsonyrendű munkát végezhettek, a gyerekeik tanulási lehetőségeit drasztikusan korlátozták – másodosztályú polgárokká váltak. A következmények a szélsőségesen alacsony nyugdíjakon keresztül még ma is érezhetők. Mindennek a tetejébe büntetőjogi következmények terhe alatt megtiltották nekik, hogy beszéljenek. Így nem szabadulhattak a szenvedés terhétől és elnémultak. Ezek az emberek jogosan csalódottak, úgy érzik, a társadalom magukra hagyta őket, mivel nem kaptak sem megfelelő erkölcsi, sem elegendő anyagi jóvátételt.

Így itt élnek egymás mellett a bal és a jobb áldozatai, családjaik és barátaik, akik nem tudnak egymással kommunikálni. És ne feledkezzünk meg a mai fiatalságról, amelyik sem a családjától, sem az iskolától nem kapta meg a megfelelő szellemi útravalót, hogy kiállhassa a múlttal való számvetés próbáját. Ha őszinték vagyunk, be kell látnunk, hogy a ma és a holnap fiataljai, talán önhí-

bájukon kívüli tudatlanságuknál fogva, egyáltalán nem mutatnak érdeklődést ezek iránt a számunkra fontosnak tűnő problémák iránt.

Az ugyan igaz, hogy a múlttal való kollektív számvetést a második világháború után nem sokkal maga az állam irányította, de ez elég egyoldalúra sikerült. Már 1945 után igyekezett a kommunista rendszer zsidó honfitársaink rettenetes szenvedéstörténetét bemutatni, de ez csupán igen szerény társadalmi visszhangra talált. Nem csoda, mondhatnánk, hiszen közben már zajlott a társadalom egy jelentős részének, akik az új, erőszakkal berendezett világrendet nem fogadták el, a kirekesztése és felszámolása. Szüneteseik sohasem válhattak nyilvános témává, és a rendszerváltás után hivatalosan is elfelejtették őket.

Ma talán már késő is ilyen tisztázó vitákba kezdenünk, ugyanakkor meggyőződésem, hogy a nemzetközi kitekintést nyújtó konferenciák, – mint ez a mai –, gyakorlati lendületet adhatnak a politikai emlékezéskultúrának.

Szerzők és kiadók jegyzéke

EÖTVÖS Péter okleveles mérnök

Eötvös Péter vegyészmérnöki tanulmányokat folytatott a Budapesti Műszaki Egyetemen és tanulmányait 1966-ban a diploma megszerzésével fejezte be. 1969-ben a Német Szövetségi Köztársaságba menekült és 1969-től nyugdíjba vonulásáig a Hoechst AG munkatársa volt Frankfurtban. Különböző nagyüzemi vegyipari létesítményekben volt üzemvezető. 1975 óta a CDU tagja.

Mióta 2000-ben nyugdíjba vonult, Eötvös Péter Magyarországon több politikai és társadalmi szervezet tiszteletbeli munkatársa. A Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) „A kommunizmus bűnei munkacsoportjának” a vezetője, a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének elnöke és a demokrácia továbbfejlesztésének ügyéért küzd Magyarországon.

Prof. Dr. HANSEN, Hendrik

Hendrik Hansen közgazdaságtant, politikatudományt és filozófiát tanult Berlinben és Párizsban. 1998-ban doktorált közgazdaságtanból („Horizontális kutatási és fejlesztési együttműködések versenypolitikai értékelése”, Duncker & Humblot, 1999). 2007-ben politológia területen habilitált („Politika és gazdasági verseny a globalizációban. A nemzetközi politikai közgazdaságtan paradigma-vitájának kritikája”, VS Verlag, 2008). Vendégprofesszori állások: University of Puget Sound, Tacoma, USA (vendégadjunktus); Universität Erfurt (helyettes professzor, Politikai elmélet és eszmetörténet); Regensburg (helyettes professzor, A politikatudomány módszerei). 2011 szeptembere óta az Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetemen a II. Politika tudományi professzúra vezetője; 2012 szeptembere óta az Összehasonlító Állam- és Jogtudományi Kar dékánja. Kutatási területek: Politikai elmélet és eszmetörténet (különösen az ókori politikai filozófia és a liberalizmus), nemzetközi politikai közgazdaságtan, totalitarizmus és politikai extrémizmus, átalakulási kutatások és kommunista diktatúrák feldolgozása.

JAHN, Roland

Roland Jahn a jénai ellenzéki békeközösség egyik alapítója volt. Az NDK-ban a véleménynyilvánítás szabadságának hiánya és az egyre erősödő militarizálás ellen tiltakozott. Miután kritizálta Wolf Biermann állampolgárságának megvonását, 1977-ben kizárták közgazdaságtani tanulmányairól. 1983-ban a Stasi, akarata ellenére kiutasította az NDK-ból. Nyugat-Berlinből tartotta a kapcsolatot az NDK-ellenzékkel és épített fel információs hálózatot Kelet és Nyugat között. A ZDF-es „Kennzeichen D” műsorhoz és a „Kontraste” című ARD-magazin számára tudósított az emberi jogok megsértéséről és a környezetrombolásról az NDK-ban. A fal leomlása után az ARD szerkesztőjeként az NSZEP-diktatúra következményei egyik központi témájává váltak. 2011 januárjában a Német Szövetségi Parlament kinevezte a Stasi-iratokat kezelő új szövetségi megbízottnak. 2011. március 14-én lépett hivatalba.

Prof. Dr. KLAUSMEIER, Axel

Axel Klausmeier művészettörténetet, újkori és középkori történelmet tanult Bochumban, Münchenben és Berlinben. 1999: Befejezte életrajzi disszertációját Thomas Ripley (1682-1758) angol építésről és elnyerte a filozófia doktora címet. 1999-2001 között a Porosz Kastélyok és Kertek Berlin-Brandenburgi Alapítványánál tudományos önkéntes. 2001-2006: a BTU Cottbus Műemlékvédelmi Tanácskének adjunktusa; munka- és kutatási területei: „Kényelmetlen műemlékek”,

valamint a politikailag terhelt épített örökség kezelése és megőrzése. 2001 és 2003 között Leo Schmidt-tel a berlini szenátus megbízásából a berlini fal belvárosi maradványait dokumentálta. 2006-2007: az ETH Zürich Műemlékvédelmi Intézetének adjunktusa. 2007-2008 között „A berlini fal, mint a hidegháború szimbóluma: az NSZEP-belpolitika eszközétől a nemzetközi jelentőségű emlékműig” című DFG-kutatási projekt tudományos munkatársa a BTU Cottbus Műemlékvédelmi Tanszékén. 2009 januárjától a Berlini Fal Alapítvány igazgatója. A BTU Cottbus történelmi kultúr- és emléktájak szakterületének tiszteletbeli professzora.

Dr. MÄRZ, Peter

Peter März történelemtudományt, germanisztikát és társadalmi ismereteket tanult az Erlangen-Nürnberg Egyetemen. 1981-ben doktorált, kortörténeti témában („Kortárs vita a Szövetségi Köztársaságban a Sztálin-jegyzékkel és az 1952-es nyugati integrációval kapcsolatban”). Egyetemi tanácsos, majd a Bajor Belügyminisztériumban, a Bajor Állami Kancelláriánál és a Politikai Oktatás Bajor Tartományi Központjában töltött be állásokat, s jelenleg a Bajor Állami Oktatási- és Kultuszminisztérium osztályvezetője. Könyv- és újságpublikációk kortörténeti, illetve átfogó történelmi kérdésekben, köztük monográfiák német kancellárokról és kancelláriákról, az első világháborúról, a történelemről alkotott képekről és felfogásokról Németországban. Jelenleg az első világháború hatás-történetével foglalkozik és készül a közelgő német évfordulóra: „A reformáció 500 éve” (2017). A Politikai Főiskola oktatója Münchenben.

SPENGLER, Frank

A katonaság és a Marburgi Egyetemen végzett közgazdasági tanulmányai után, melyet okleveles közgazdászként fejezett be, Frank Spengler először a Marburgi Egyetem Közgazdaságtan Tanszékének Gazdaságpolitikai Osztályán dolgozott. 1981-től 1996-ig a Konrad-Adenauer-Stiftung megbízottja volt először Tanzániában, majd Zimbabweben, később Dél-Afrikában. 1989 és 1990 között az alapítvány projektkoordinátora is volt Zambiában, 1988 és 1992 között a Stiftung afrikai gazdaságpolitikai speciális programját is koordinálta. 1996 után 1999-ig a Konrad-Adenauer-Stiftung nemzetközi együttműködési munkaterületének Észak-Amerika/Európa/Japán osztályát vezette. 1999-től 2004-ig az alapítvány cseh kirendeltségének vezetője volt Prágában és a pozsonyi szlovák kapcsolattartó irodát is irányította. 2004 és 2006 között az ankarai törökországi KAS-iroda vezetője volt. Ezután 2012-ig a Nemzetközi Együttműködési (később Európai és Nemzetközi Együttműködési) Osztály helyettes vezetője volt. 2012 óta a Konrad-Adenauer-Stiftung magyarországi képviseletvezetője.

Prof. Dr. WILKE, Manfred

1960-67: kereskedelmi és áruszállítói tanulmányok. 1967-70: tanulmányok a Hamburgi Gazdasági és Politikai Főiskolán (HWP), (diploma szociális közgazdaságtanból), majd pedagógia, politológia és szociológia tanulmányok a Hamburgi Egyetemen. 1976: a Brémai Egyetemen megszerzi az államtudományok doktora címet. 1974-76 között a HWP tudományos munkatársa, 1976-80 között a Berlini Műszaki Egyetem adjunktusa. 1980-81: a GEW oktatási szakszervezet észak-rajna-vesztfáliai tartományi ügyvezetője. 1981: szociológiából habilitál a Berlini Szabadegyetemen; magánelőadó. 1982-85 a Berlini Szabadegyetem tudományos munkatársa. 1985-2006 a Gazdasági Főiskola szociológia professzora Berlinben. 1992-2006 a Szabadegyetemen az NSZEP-állammal foglalkozó Kutatási Szövetség tudományos vezetője. Az Institut für Zeitgeschichte külső projektvezetője Münchenben és Berlinben 2007-2010-ig; Grazban, Ausztriában a háborúk következményeit kutató Ludwig Boltzmann Intézet független tudományos munkatársa.

